

TÖLES BOYLARI

Gök-Türk devleti tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında Baykal Gölünün doğusundan Karadeniz'in kuzeyine kadar ulaşan geniş sahada hanedana bağlı diğer Türk boyları yaşıyordu. Devlete bağlı önemli bir unsur olan bu boylar, genellikle Töles ismiyle adlandırılmakta idi. Orta Asya'da çok geniş bir coğrafyaya dağılmış vaziyette yaşayan Tölesler, Çin'in diğer komşularına göre en fazla boy sayısına sahip idiler. Töleslerin IV. ve V. yüzyıllarda yaşayan boyların genel ismi olan Kao-ch'e'lerle aynı olduklarına dair çok isabetli bir görüş vardır.¹ Diğer taraftan Töles boylarının coğrafi dağılımı hakkında sistemli bir araştırma yapılmamıştır².

Orta Asya Türk tarihi hakkında bilgi veren Çin kaynakları, öncelikle çok fazla münasebet tesis ettikleri büyük devletlerden veya devlet haline gelememiş olmasına rağmen belirli bir siyasi güce sahip olan topluluklardan bahsetmektedir. Bunun yanında daima mümkün olduğu kadar, o zamanki büyük güce bağlı olan küçük kavimlere hasredilmiş oldukça teferruatlı bilgiler de bulunmaktadır.

Çin kaynakları dikkatlice incelendiğinde Büyük Hun İmparatorluğunun kuruluşundan itibaren I. Gök-Türk devleti yıkılana (630) kadar bilinen kesin tarihi devrede Orta Asya'da hakim olan devletin yanında ona bağlı boyların da kendilerine ait bölümleri olduğu görülmektedir. Ancak önemli olan husus yıllıklarda devlete bağlı olan boyların önce genel bir ad altında toplanması sonra buna dahil küçük boyların isimlerinin verilmiş olmasıdır. Diğer önemli bir nokta da söz konusu bu boyların, daha çok devletin batı tarafında belirli coğrafi bölgelere ayrılarak yaşamış bulunmalarıdır.

630 yılında Doğu ve Batı Gök-Türklerinin Çin hakimiyetine girmeleriyle beraber bu boyların durumu çok değişik bir manzara arz etmeye başlayacaktır. Özellikle 627 yılında

¹ Bkz. W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s.79; *İstoriya Sibiri*, I, Moskova 1968, s.266; Czegledy, *aynı eser*, s.57 vd.; Hsüe Tsung-cheng, *aynı eser*, s.372-273; D.Christian, *aynı eser*, s.250-251.

² Eberhard sadece boy isimlerinin listesini vermiştir(bkz. aynı eser).

başlayan ve Çin kaynaklarının Töles diye adlandırdığı Türk boylarının isyanına kadar olan dönemde Gök-Türk devleti içerisindeki coğrafi dağılımları ele alınmaya çalışılacaktır.³

Büyük Hun İmparatorluğu (M. Ö. 220-M.S. 48) zamanında devlete bağlı , fakat, batı bölgelerde yaşayan boyların genel isminin Ting-ling⁴ olduğu bilinmektedir.⁵ Hun imparatorluğunun yıkılışından sonra büyük boy dalgalanmalarına sahne olan Orta Asya'nın doğusunda zamanla Moğol Orta Asya'nın doğusunda zamanla Moğol asıllı Juan-Juan (değişik yazılışları Ju-Ju, Jou-Jan)lar, yeni siyasi güç olarak ortaya çıktılar. Orta Asya'da kontrolü tamamen ele geçirdiler. Bu esnada Çin'de ise Han hanedanının yıkılmasından sonra bir çok küçük devlet kurulmuş, arkasından Çin'e göç etmiş olan Hun kütelleri tarafından Türk asıllı Tabgaç devleti tesis edilmişti.⁶ Bu hanedan V. Asrın sonlarına doğru Budizm ve Çinleşme neticesinde Türk karakterini yitirerek, Çince Wei adını aldı. Adı geçen Wei hanedanı varlığını Gök-Türklerin sahneye çıktıkları 550'li yıllara kadar sürdürdü. İşte, bu dönemde yani Tabgaç'ların ve Juan-juan'ların hakimiyeti ellerinde bulundurdukları sırada, Orta Asya'daki dağınık boyların Kao-ch'e olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır.⁷ VI. yüzyılın ortalarında, Gök-Türklerin büyük bir hızla yükseldiği sırada Orta Asya'da onları bağlı dağınık Türk boylarının genel adının Töles olarak ortaya çıktığına kesin müşahede edilmektedir. Ancak burada üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir nokta vardır. Bu nokta Gök-Türklerin, Töles boylarını yenip, onların 50 bin ailesini kendilerin bağladıktan sonra istiklâllerini elde etme yolunda büyük güven kazanmalarındır. Töles'lerin katılmasıyla sayılarının artması üzerine kendilerini Juan-juan'larla aynı seviyede görmeye başlamışlardı. Bunun neticesinde Juan-juan'lara evlilik teklifinde bulundular. Teklifin reddedilmesi ve kendilerine hakaret edilmesi neticesinde onlara hücum edip,

³ Töles boylarını anlatan diğer kaynaklardan T'ung Tien 199-1080; Wen-hsien T'ung-k'ao 344-2698 a,b; Ts'e-fu-Yüan-kuei 956-33-34'da ve Swei Shu 84 ile Pei Shih 99'da müstakil Töles bölümleri vardır.

⁴ Ting-ling kelimesinin aslında Türkçe Tiyinli (sincap) olması ihtimali konusunda bkz. A. N. Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s.109.

⁵ Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz. B. Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten* ,48, 1948,s.795-831. Tarihte kurulan ilk Türk Devleti Büyük Hun İmparatorluğu'nun kurulmasından m.ö. iki bin yılına kadar olan devrede dahi Çin kaynakları Orta Asya'da yaşayan Proto-Türk boyları hakkında bilgi vermektedir. Bu konuda bkz. C. Türkeli, *Çin Kaynaklarına göre Hunların Ataları*, (İ. Ü. Sosyal Bilimler Ens. Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Dr Tezi), İstanbul , 1990.

⁶ Tabgaç'lar Hakkında bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul ,1987. S.85-88: T'ang-ch'i Preliminary Interpretation of terms from th Toba (Tabgaç) Language recorded in The Nan Ch'i Shu", Pien-cheng , IV, 1973, s.89-122.

⁷ Kao-ch'e Bölümleri ve boyları hakkında bkz. Wei Shu 103. S.2307-2311; Pei Shih 98, s.3270-3271, Ayrıca bkz.Eberhard, *aynı eser*, s.72-73.

büyük bir bozguna uğratarak, bu Moğol devletini ortadan kaldırmışlardır.⁸ 552 yılında meydana gelen bu hadiseden sonra Gök-Türkler bağımsızlıklarını ilan edip devletlerinin kurmuşlardı. Görüldüğü gibi Töles'lerin, Gök-Türklerin devletinin kurulmasıyla çok sıkı bir münasebeti vardır.⁹

Henüz devletin kuruluş safhasında bile önemli rol oynayan Gök-Türklerin yaklaşık iki yüz yıl süren tarihleri boyunca, Töles boylarının faaliyetleri çok sık ve farklı durumlarda ortaya çıkacaktır. Gök-Türk tarihi boyunca Töles adıyla zikredilen bu Türk boyları hakkında Orhun Abideleri¹⁰ ve Çin kaynaklarında epey bilgi vardır. Aslında I. Gök-Türk devleti döneminde Töles boyları hakkında verilen malumatın, ikincisine göre daha az olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Kaynaklar içerisinde Swei Shu, Pei Shih ve Chiou T'ang Shu'da¹¹ müstakil Töles bölümleri vardır. Daha detaylı bilgi verdiği için Swei Shu ve Pei Shih adlı Çin kaynaklarının Töles bölümleri esas alınmıştır.

Tercüme metinlerinde de görüldüğü üzere Töles(T'ie-lo) diye adlandırılan Türk boyları gurubu, Hunların neslinden geliyordu. Aslında Hunların neslinden geliyordu ifadesi çok geniş açıklamaya muhtaçtır. Çünkü, Çin'in kuzeyinde büyük bir imparatorluk kuran Hunlar , bünyelerinde Orta Asya'daki hemen bütün kavimleri toplamıştır. Bu daha sonra Çinlilerin hafızasında derin yer edinmelerine sebep olmuş ve yüzyıllar sonra dahi kurulan devletleri ve boyları Hunlara bağlamışlardır. Tölesler kendi bölümlerinde de belirtildiği gibi, Gök-Türlere benzer şekilde yaşıyorlardı. Belirli bir yerde ikamet etmediklerinin yanında, dağları vadileri takip ederek yaşadıkları bildirilmiştir. Diğer taraftan bu serbest hayat tarzları neticesinde ağır ve vahşi hayat şartlarına karşı dayanıklı oldukları vurgulanmıştır. Yine Orta Asya'da yaşamış bütün Türk topluluklarının ortak özelliği olan atın üstünde ok atmada usta olduklarının söylenmesi

⁸ Chou Shu 50,s.907

⁹ aynı yer.

¹⁰ Töles adı, Orhun Abidelerinde sadece Bilge Kagan kitabesinde iki yerde zikredilmiştir. "Halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve eğitmiş) Töles ve Tardus halklarını o vakit düzenlemiş.. (doğu satır 12); babam Türk Bilge Kagan tahta oturduğunda şimdiki Türk beyleri batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor başta olmak üzere Şadapıt beyler, Apa tarkan (Güney satır 13), bkz. T. Tegin, *Orhun Yazıtları*, Ankara 1988, s.41-55

dikkat çekici bir noktadır. Çok kısa açıklanmış olmasına rağmen Çin'in batı sınırlarına yakın yerlerde, yani Turfan civarında yaşayan Töles gruplarının bitki yetiştirme, tarım yapma gibi işlerle uğraşmaları da Türklerin İslâmiyeti kabullerinden önce Orta Asya'da tarım yaptıklarını, bitki yetiştirdiklerini göstermesi açısından hayli enteresandır. Tarımla ve bahçecilikle uğraşmaları sonucu daha çok sığır yetiştiriyorlardı, dolayısıyla ata ihtiyaçları azdı.

Yukarıda söylediğimiz gibi Tölesler'in Gök-Türk tarihi içinde oynadığı rol henüz kuruluşunda bildirilmiştir. Daha sonra Gök-Türk Devleti hızla yükselip Orta Asya'yı tamamen hakimiyeti altına aldığına göre topluca doğu ve batı kısımlarına bölünerek bağlandılar. Bu Töles kütlelerin doğudan batıya bütün Gök-Türk Devleti içinde yerlerini almış olduklarını göstermektedir. Bunu Gök-Türk devletinin kuruluşunda tamamen devletin içinde yer almalarına ve en önemli unsurlarından biri olmalarına bağlıyoruz. Bunun Kagan'ın Tölesleri 551 yılından önce mağlup edip devlete bağlayışından 600'lü yılların başlangıcına kadar Çin kaynaklarının Tölesler hakkında her hangi bir malumat verdiğine rastlamıyoruz.

603 yılında Batı Gök-Türklerinin kaganı Tardu'nun yenilgiye uğratılması sonucunda Töles boylarının dağılması kaydı, bunların çoğunun özellikle Altayların batısında Tanrı Dağları havalisinde yaşayanların Batı Gök-Türklerine bağlı olduğu fikrini ortaya çıkarmaktadır. Zaten bu tarihten sonra Töles boylarının tarihleri büyük çoklukla Batı Gök-Türkleri içinde gelişecektir. Ancak, Sir Tarduş, Bayırku ve benzeri boyların bunlara dahil olmadığı anlaşılmaktadır. Doğuda kalanların hepsinin 627 ve takip eden yıllarda birer müstakil siyasi güç olarak ortaya çıktıkları , Chiou T'ang Shu'daki Töles bölümünden anlaşılmaktadır¹². Söz konusu boylar aşağıda ayrı başlıklar altında incelenecek olduğundan burada sadece coğrafi dağılımlarına yer veriyoruz Bir başka dikkat çekici husus bazı Töles boylarının ise çok küçük hatta urug¹³ seviyesinde olduğunun görülmesidir.

¹¹ Chiou T'ang Shu 194'de kaydedilmiş olan Töles bölümü , Sui Shu ve Pei Shih'ya göre farklıdır. Burada boyların adı zikredildikten sonra onların kuvvetlenmesi anlatılmaktadır. Bu Doğu ve Batı Gök-Türk devletlerinin zayıflayıp, Çin nüfuzuna girdiği devreye tesadüf etmektedir.

¹² Chiou T'ang Shu 199, s.5343-5345.

¹³ Urug, aileler birliği anlamına gelmektedir, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.202;A.Donuk, *Eski Türk Devletlerinde Askeri-İdari Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988,s.89-90.

Töles boylarının coğrafi dağılımına gelince: Genel olarak baktığımızda beş ayrı bölgeye ayrıldıkları anlaşılmaktadır¹⁴. Dolayısıyla beş farklı bölgede mütalaa etmek gerekmektedir.

Birinci bölge olarak Tola Irmağının kuzeyine işaret edilmekte ve burada P'u-ku(Bugut)¹⁵T'ung-lo(Tongra), Wei-ho¹⁶, Bayırku(Pa-ye-ku)¹⁷, Fu-lo boylarının bulunduğu bildirilmektedir. Bu beş boy bir erkinde¹⁸ birleşmişlerdi. 648'i takiben her biri güçlenmeye başlayacaklar ve her biri müstakil erkinliklere sahip olacaklardı. Diğer taraftan bu bölge Meng-ch'en, T'u-jo-ho, Ssu-chie(İzgil)¹⁹, Hun, Hu-hsie gibi küçük kabileler(urug) de bu bölgede yaşıyorlardı ve toplam yirmi bin yetmiş askere sahiptiler.

Metinde ikinci bölge olarak Hami(İ-wu)'nin batısı, Karaşar(Yen-ch'i)'in kuzeyi, Pai-shan(Ak dağ)'ın etekleri²⁰ gösterilmektedir. Burada Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-p'o, Na-ho, Wu-kuan, Ye-shih, Yü-hi-huan ve diğer küçük kabileler oturuyorlardı ve yirmi iyi yetmiş askere sahiptiler. Bunların 603 yılına kadar Batı Gök-Türklerine bağlı olduklarını tahmin ediyoruz. Tarımla ve ağaç yetiştirmekle uğraşan Töles boylarının bunlar olması da kuvvetle muhtemeldir. Coğrafi dağılımlarına bakıldığında bu gurubun Çin'in batı sınırlarına en yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü bölge biraz daha kuzeyde Altay Dağlarının güney batısında idi. Sir Tarduş(Hsie-yen-t'uo), Shih-p'an, Ta-ch'i ve diğerlerinin on binden fazla askerleri vardı.

¹⁴ Töleslerin en önemli bölgesinin Kerulen nehri havzası ile Baykal Gölü'nün güneyinin gösterilmesini (Yao Ta-chung, *Ku-tai pei-hsi Chung-kuo*, Tai-pei 1981,s.170 vd.) pek isabetli bulmuyoruz. Çünkü kaynaklardan anlaşıldığı üzere doğuda Kerulen nehrinden batıda Hazar Denizine kadar çok geniş bir alana yayılan Töles boylarının Çin'e yakın olanlarından daha fazla ve önemle bahsedilmesi normal karşılanmalıdır. Ayrıca yine metinlerden anlaşılacağı üzere batı taraflarında daha çok boy bulunmakta idi.

¹⁵ Bu boy daha sonra Uygur devletinin kurulmasında büyük rol oynayacaktır. Tafsilatlı bilgi için bkz.G.Çandarlıoğlu, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*,(İ.Ü.Ed.Fak. yayınlanmamış doçentlik tezi, 1972),s.2,15 vd.

¹⁶ Kabile isimlerinin bazılarının Türkçelerinin açıklanması için bkz. M.Mori, On Chi-li-fa(Eltabar/eltebir and Chichin(İrkin) of the T'ie-le Tribes, *Acta Asiatica*, 9, 1965,s.31-36.

¹⁷ Bayırku boyu özellikle II.Gök-Türk Devleti döneminde önemli rol oynayacaktır, bkz.E.Chavannes, *Documents sur les Tou-kioüe Occidentaux*, Paris 1941,s.74,89.

¹⁸ Erkin unvanının tarihi gelişimi için bkz.A.Donuk, *aynı eser*,s.15

¹⁹ İzgil=Ssu-chie için bkz.Mori, *aynı eser*,s.43; Ayrıca Eberhard, Ssu-chie'nin Türkçesinin Sikari olduğunu söylemektedir(bkz.s.154).

²⁰ Bu bölge yani Tanrı Dağlarının kuzey silsileleri Batı Gök-Türklerinin merkezliğini yapmıştır, Altındağ, Ektag vb. isimlerle zikredilmiştir.

Dördüncü bölge olarak Semerkand'ın kuzeyi Sır Derya(A-te Suyu – Arıs ırmağı)'nın yanında, Ho-shih, Ho-chie, Po-hu, Pi-kan., Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts'o-su, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi kabileler yaşıyordu. Bunlarında otuz bin asker çıkarabilecek güçleri vardı.

Beşinci gurup Töles boyları kütlesi, Hazar Denizi(Te-i Hai)nin doğusunda yaşıyordu. San-suo-yen, Mie-ts'u, Lung-hu gibi kabileler bulunuyor ise de bunların hepsini Töles olarak saymanın doğru olmadığı kanaatindeyiz. Aynı devrelerde Karadeniz'in ve Hazar Denizinin kuzeyinde Türklerin batı guruplarına dahil Ogur boyları yaşıyordu²¹.

Altıncı gurup Töles boyları, Bizans(Fu-lin)'ın doğusunda En-chü, A-lan, Pei-ju, Chiou-li, Fu-wen-hun ve diğerleri bulunmaktaydı. Bunların sayısı yirmi bine yakındır. Hepsinin Türk olduğu söylenememekle birlikte (mesela İran asıllı Alanlar gibi) büyük çoğunluğunun Türk olduğu ifade edilebilir. Çünkü Orhun Abidelerinde belirtildiği üzere Fu-lin(Aparum- Aparum)²², Bizans'ın adıdır. Aynı tarihlerde Bizans'ın doğusunda Sabar Türkleri yaşıyorlardı. Bu devlet 576 yılına kadar siyasi varlığını devam ettirebilmişti²³. Bilindiği gibi bu bölgede daha sonra onların yerini Hazarlar alarak çok uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdi.

Ch'u-lo'nun güçten düşüp Töles boylarının temayüz etmelerine Çin karşı çıkmış ve P'ei Chü adlı devlet adamı vasıtasıyla duruma müdahale etmiştir²⁴. Tölesler, Gök-Türk Devletinin zayıflaması ve Tardu'nun istiklal mücadelesini kaybedişi(603) üzerine tekrar siyasi sahnede rol oynamaya başladılar. Tardu'nun mağlubiyeti ile bir ara dağılan Töles boylarının orta gurubu, yani Altay Dağlarının güney- batısı ile Tanrı Dağlarının kuzeyinde yaşayanlarının, Batı Gök-Türk kaganı Ch'u-lo tarafından itaate alındığını söylemek mümkündür. Töleslerin güçlenip kuvvetlenmelerinden endişelenen Ch'u-lo Kagan, ağır vergilerle onların mallarını topladı. Arkasından Sir Tarduşların kendisine itaatten vazgeçeceklerini zannederek onların kabile liderlerinden yüzden fazlasını öldürttü.

²¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*,s.90; Czegledy, *aynı yer*.

²² KT, doğu 4; BK, doğu 5; ayrıca bkz. B.Ögel, "Gök-Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", *Belleten*,33,195 ,s.70

²³ Ş. Baştav Sabir Türkleri, *Belleten*, 17-18, 1942,s.59 vd.

Bu ağır baskılara dayanamayan Ch'i-pi'ler, erkinleri Ke-leng liderliğinde bir defasında Ch'u-lo'yu mağlup etmeyi başarabildiler. Bunun üzerine halkı tarafından "İ-wu-chen Mo-ho(Baga) Kagan ilan edilen Ke-leng, T'an-han Dağında(Tanrı Dağlarının doğu ucu) oturmaya başladı. Sir Tarduşlar da İç erkinleri Ye-shih'yı " Küçük Kagan unvanıyla" tahta geçirdiler. Diğer taraftan Ch'u-lo'yu mağlup ettikten sonra büyümeye başlayan Baga cesaretle eşsiz olduğu için halkının kalbini aşırı derecede kazanmıştı.

Neticede onun gücünden korkuya kapılan Hami, Koço, Karaşar gibi küçük devletçikler de ona bağlandı. Bu erkinin asıl ismi İ-shih-chin idi. Sonra Yen-mo dağında oturmaya başladı.

Aniden bağımsız kalan iki Töles boyu bunu uzun süre devam ettiremedi. Ch'u-lo'nun Çin'e gidip kaganlığı terk etmesinden sonra Batı Gök-Türklerden kaganlığını ilan eden Tardu'nun torunu She-kuei, gücünü iyice artırınca Baga ve Ye-shih, kaganlıktan vazgeçerek ona bağlandılar. Uygurların da aralarında bulunduğu altı boy ise Hsien-shu Dağında oturarak Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi'ye itaat ettiler. Altay Dağlarında bulunan bütün boylar ise bunların arasında daha önce kaganlığını ilan eden İ-shih-po da vardı. En sonunda hepsi T'ung Yabgu'nun hakimiyeti altına girdiler(621'den sonra).

Genel olarak Gök-Türk Devletinin tekrar Shih-pi Kagan sayesinde eski kuvvetine kavuşmasıyla pasifize olup Doğu Gök-Türk Devletine bağlanan Töles boylarının Tola, Kerulen ırmakları civarında oturanları, 627 yılından sonra Çin desteği ile²⁵ isyan ettiler. Doğu Gök-Türk Devleti, bu isyan neticesinde iyice zayıfladı ve arkasında da kıtlık çıkınca tamamen dağıldı²⁶.

Doğu ve Batı Gök-Türk Devletlerinin Çin esaretine girmesi üzerine başıboş kalan Töles boylarının çoğu Çin ile münasebet tesis ederek bağımsız denebilecek bir şekilde yaşamaya devam ettiler. En kuvvetlileri Sir Tarduşlar, Bayırku'lar, Uygurlar idi. Fakat, onların güçlenip tekrar

²⁴ Bu olayın tafsilatı için bkz. Swei Shu 67; ayrıca A.Taşagıl, *Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk – Çin İlişkileri(552-630)*,(İ.Ü.Sos Bil. Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, 1989), s.79-80.

²⁵ Çin imparatoru T'ai-tsung, bir mektupla Ch'iao Shih-wang'ı kurt başlı sancakla elçilik vazifesiyle Sir Tarduşlardan İ-nan'a elçi olarak gönderip onu kagan olarak tanıdığını bildirmişti, CTS 194,s.5344

²⁶ Taşagıl, *Gök-Türkler* , s.70-85.

Prof. Dr. Ahmet Taşıl MSGSÜ Tarih Bölümü

Çin'e rakip olmaları, söz konusu boyların hareketlerini yakından dikkatlice takip eden T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung tarafından önlenmiştir.

Moğolların Gizli Tarihi'nde Adargin boyu zikredilirken Baykal Gölü'nün batısında yaşayan Tooles adlı kabilenin Töles isminin devamı olduğu zannedilmektedir²⁷

²⁷ A.Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara 1986,s.139,160

VI-X.ASIRLAR ARASINDA ORTA ASYA'DA YAŞAYAN BOYLAR

Apar(Avar):

Apar boyu, Orhun Yazıtlarında sadece bir yerde geçmektedir. Onda da 572 yılında Mukan Kagan öldüğünde cenazesine katılan kavimler arasında adları bildirilmektedir²⁸. Bunları Juan-juanlardan farklı bir kavim oldukları ve Avrupa'da yaklaşık üç yıl hüküm süren Avar imparatorluğunun kaydedildiği anlaşılmaktadır .Bu boy aslında War ve Gun adlı iki kabileden oluşuyordu²⁹.

War-Gunların(Uar-Hun) tarih sahnesine çıkışları M.S.350 dolaylarındadır. Juan-juan Devleti V. Asrın ortalarına doğru kuvvetlenip Tanrı Dağları bölgesini tehdit eder hale gelmişti. Uar-Hunlar, Toharistan ve Kuşan bölgesini, Sogdiya'yı ele geçirdiler. Hatta buradan Çin' e dahi elçi gönderdiler³⁰. Onlara ait sikkeler de bulunmuştur. Akhun Devletinin kuruluşu 358'den sonra olmalıdır.

Uar-Hunlara Çinliler, Hua(Uar) diyorlardı. Kurdukları devlet Akhun, Eftalit(Heftalit) gibi isimler taşıyordu. Cürcan'daki Çol(Çöl) boyu ve Batı Gök-Türkleri zamanındaki Askiller, Akhun Devleti boylarından idi. Bir bayka Akhun grubu Kızıl Hun(Karmir Hyon, Kermichion, Hermichion) adıyla anılmıştır. Onların Zavul adlı bir boyu orta ve güney Afganistan'da ayrı bir yerde beylik kurmuştur. Bu boy ya da boylar grubu daha sonra Kuzey Hindistan'ın ele geçirilmesinde önemli rol oynamıştır. Hint kaynakları onları Huna diye anmıştır³¹.

Neticede Akhun Devleti ağılık merkezi Soğdiya, Baktriya ve Toharistan olmak üzere 558 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu yılda I. Gök-Türk Devletinin batı kanadının idarecisi İstemi Yabgu ile Sasanî hükümdarı Anuşirvan'ın ortak hareketi neticesinde yıkılmıştır³².

Uar-Hun'(War-Gun)lardan bir kol ayrılıp önce Kafkaslara sonra Karadenizin kuzeyinden Orta Avrupa'ya gimişler ve orada 805 yılına kadar varlığını sürdürecektir olan bir devlet kurmuşlardır. Bu devletin adı Bizans kaynaklarında açıkça yazıldığı gibi Avar idi.

²⁸ BK D5; KT D4

²⁹ K.Czegledy, s. 48-75 ; B.Ögel, Gök-Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi,s.71 vd.; L.Rasony, *Tarihte Türklük*, s.79 vd. Kafesoğlu, s.152-154;A.N.Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara 1992,s. 25

³⁰ Wei Shu 102

³¹ Czegledy, *aynı eser*,s.48-57;Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.81.

Aramutlar:

Haklarında fazla bilgi bulunmayan Aramutlar da Uygurlara yakın bir topluluk olarak gösterilmektedir³³.

A-tie(Ediz):

Ediz boyunun Çin kaynaklarındaki yazılışı A-tie şeklindedir. Daha çok bu başlık altında toplanmış ve anlatılmışlardır. Adı geçen boy ilk önce Töles boylarının arasında zikredilmez. Ancak, sadece bir kaynakta Semerkand'ın kuzeyinde belirtilen He-shih boyu ile A-tie'ler aynileştirilmektedir³⁴. Bu metinde Pei Shih ve Swei Shu vesair yerlerde gösterilen Töles Boyları listesinde kaydedilmeyen bir bilgi ile He-shih A-tie bağlantısı ortaya konulmaktadır. Bu bilgidен hareketle 603 yılından önce Ediz(A-tie) boyunun Sır Derya ırmağının kuzeyinde yaşadığı sonucuna varılabilmektedir. Dolayısıyla Batı Gök-Türk ülkesi sınırları içinde yaşıyorlardı. Fakat, bu durum oldukça enteresandır. Çünkü daha sonra Baykal Gölü'nün güney doğusunda Tola ırmağının civarında yaşayan boylar arasında gösterilirler³⁵. Bu esnada yani 626 yılından önce yetişmiş asker sayıları 1700 idi³⁶. 627 yılında aynı bölgede beraber yaşadıkları Bayırku'lar Çin ile temasa geçtiklerinde onlar da Çin'e bağlılıklarını bildirdiler. 648'den sonra onların topraklarının adı Çinliler tarafından değiştirilerek "Chi-t'ien eyaleti(chou)" oldu³⁷.

711 yılından sonra reisleri Chia-t'ie-ssu-t'ai idaresinde tabi olduğu II. Gök-Türk Devleti hükümdarı Kapgan(Mo-ch'o)'dan kaçarak Çin'deki T'ang imparatorluğuna sığındılar³⁸. Muhtemelen onun oğulları olan Kuang-yen ve Kuang-chin Çin imparatoru adına başarılı savaşlarda bulundu. Bu sebepten Çin imparatoru onları yüksek makamlara getirdiği gibi kendi tabiiyetine aldı³⁹. T'ang hanedanı adına başarılı hizmetler gördükleri için ölümlerinden sonra onlar adına Çin tarihlerinde biyografiler yazılmıştır⁴⁰.

³² Czegledy,s.70; Kafesoğlu, *aynı eser*,s.84.

³³ DLT,I,s.139

³⁴ TPHYC 198,s.743

³⁵ TT 1081a;WHTK 2699b; TPHYC 198,743

³⁶ not 30

³⁷ HTS 217B,s.6143; TT, aynı yer

³⁸ Taşagül, Kapgan, *Belleten*, 218, s.67,68

³⁹ TT, aynı yer ve de HTS 217B, aynı yer.

⁴⁰ HTS 217B, aynı yer.

Kül Tegin, Oğuzlarla Toğu Balık şehrinde savaştıktan sonra Koşulgak'ta Ediz boyu ile çarpışmıştır. Kül Tegin bu savaşta az yağız atına binerek sabırsızca hücum etmiş ve bir eri mızraklayıp, dokuz eri de kuşatarak dövmüştür. Neticede Ediz boyu halkının Koşulgak savaşında öldüğü bildirilmektedir⁴¹. Ancak, her halde arta kalanlar olmuştur ki, 716'da Bilge kaganlık tahtına oturduğunda hakim olduğu boyların adlarını sayarken onların da adlarını zikretmektedir⁴². Kemçik ırmağının Cırgak mevkiinde bulunmuş olan yazıtta da Ediz boyunun adı geçmektedir. Yazıtta söz konusu bey, Ediz urugunu, Kabay boyunu hazineci olarak almıştır⁴³

Az'lar:

697 yılında Çinliler, Türkişler ve Kırgızlar kendi aralarında II.Gök-Türk Devletine karşı hücumu geçmek üzere anlaşmaları zaman Kırgızlar üzerine sefer tertiplenmişti. Bu seferden önce Tonyukuk, o toprakları daha iyi tanıyan bir rehber aramış ve Az boyundan birini bulmuştur. Kılavuzdan Az ülkesinin yolunun Anı ırmağı kenarında olduğunu öğrendi. Ancak yolu bir atın geçebileceği kadar dar idi. Kendisi o yoldan bir kez geçtiğini söyleyince Tonyukuk “ bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz” dedi. Gök-Türk ordusu yürüdü ve Ak Termel ırmağını geçerek zaman kazandı. Arkasından son derece zorlu bir yolculuktan sonra Kırgızları uykuda bastılar. Bu arada kılavuz yanıldığı ya da yanlış bilgi verdiği için boğazlanarak öldürülmüştür⁴⁴.

711 yılında Türkişler mağlup edildikten sonra Az halkı da düzene sokulmuştu. Onların ve ve Türkişlerin kaganı tayin edilen Bars Bey, Bilge ve Kül Tegin'in kız kardeşleriyle evlenmesine rağmen isyan edince üzerine ordu gönderilmiş ve hükümdarları öldürülmüştür. Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasını diye Az ve Kırgız boyları yeniden teşkilatlandırılmıştı⁴⁵. Azların Türkişlerin kuzeyinde Kırgızlarla aralarında olduğunu tahmin ediyoruz. Bolçu savaşından sonra Türkişlerin içinde Az valisi ki , o esnada Türkiş kaganının kumandanlığını yapıyordu ve Kül Tegin tarafından yakalanmıştı(711)⁴⁶.

715 yılında Azlar, II. Gök-Türk Devletine karşı isyan etmişlerdi, Kül Tegin otuz bir yaşında olduğu sırada cereyan eden savaşlarda Karlukları mağlup ettikten sonra Az boyunun

⁴¹ KT K 5,6

⁴² BK D1

⁴³ Bkz. H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987,s.490,491

⁴⁴ T,23,24

⁴⁵ KT D,19,20; BK D,16,17

⁴⁶ KT D,38;BK D,26

üzerine yürüdü. Kara Göl'de yapılan savaşta Alp Şalçı Kır atına binen Kül Tegin, hızla Azlara saldırmış ve onların reisi İlteberi yakaladığı halkını da mahvetmişti⁴⁷

Bayırku'lar:

Bayırkular tarih sahnesinde ilk görüldüklerinde Tola ırmağının kuzeyinde yaşıyorlardı⁴⁸ Ve Çince Pa-ye-ku ya da Pa-ye-k'u şekillerinde adlandırılıyorlardı⁴⁹.

P'u-ku boyunun doğu sınırlarında bulunan Bayırkular, aynı zamanda Mo-ho'ların batı komşusu idiler. Onların yaşadığı toprakların genişliği bin li olup Gobi Çölünün kuzeyinde yeşil bozkırlarda ikamet ediyorlardı⁵⁰.

Doğu Gök-Türk Devletinin 625 yılından sonra zayıflamayı yüz tutması üzerine başıboş kalan Bayırkular, P'u-ku, T'ung-lo, Hsi ve K'u-mo-hsi gibi boylarla birlikte 629 yılında Çin sarayına gelip bağlılıklarını bildirdiler⁵¹. Ancak, bundan sonra 647 yılına kadar yaklaşık on sekiz yıl adlarından bahsedilmemektedir. Bu esnada Doğu Gök-Türk hakimiyeti ellerinde tutan Sir Tarduşlara bağlanmış olmalıydı.

Bu yılda yani 647'de reisleri Ch'ü-li-shih İlteber bütün boy halkıyla birlikte T'ang imparatoruna itaat etti⁵². Bunun üzerine imparator onun boyunu You-ling askeri valiliği ilan etti⁵³. Reis Ch'ü-li-shih İlteber ise sağ muhafızları generalliğine getirilip askeri vali⁵⁴ tayin edildi. Böylece İzgil, Bugu, Tongra gibi boylarla Çin hakimiyetine girmişlerdi. Ancak, adı geçen boyların halkları 656 yılını takiben Çin idaresine karşı isyan etmişlerdi. Bunun üzerine Çin'deki T'ang imparatoru Chang Jen-t'ai adlı generali onların yaşadıkları yere göndermiş ve reislerinin başını kesip öldürmüş, neticede kanlı bir şekilde bu ayaklanmayı bastırmıştı⁵⁵.

682 yılında İlteriş Kutlug liderliğinde bağımsızlığını kazanan Gök-Türkler, devletlerini kurduklarında Bayırku gibi çok sayıda boy da onlara tabi oldu⁵⁶. 700'lü yılların başına gelindiğinde iktidarda bulunan Kapgan'ın sert ve acımasız idaresi yüzünden diğer Türk boyları sık sık ayaklanıyordu. 711'den sonra çıkan isyanlarda Bayırkular görülmektedir. 710 yılında

⁴⁷ KT K,2,3

⁴⁸ TT 1081a;WHTK 2699a;TPHYC 198, 737

⁴⁹ HTS 217B,6139

⁵⁰ not 36 ve 37

⁵¹ Bu bilgi sadece HTS 217B' s.6140'da bulunmaktadır.

⁵² TT 1081a;WHTK 2699a;HTS 217B,s.6140;TPHYC 198,s.737; Hsüe Tsung-cheng,s.228

⁵³ Tu-tu-fu

⁵⁴ Tu-tu

⁵⁵ HTS 217B, s.6140

⁵⁶ Taşağıl, Kutlug Kagan ve II. Gök-Türk Devletinin Kuruluşu, *Bir Dergisi*, s.232 vd.

Türki Yargun Göl'de Bayıрку'lar ile Bilge ve Kül Tegin kardeşler savaştılar. İsyân eden diğer boylar gibi Bayıрку'lar da Kapgan'ın zalimce idaresine karşı başkaldırmışlardı. Reisleri Ulug Erkin mağlup olunca yanındaki az sayıdaki askerle kaçıp gitmişti⁵⁷. Onlardan ele geçirdiği Ak Aygır'a, Kırgızlarla yaptığı savaşta binmiş ve söz konusu at uyluğundan vurulmuştu⁵⁸. 716 yılında Kapgan Kagan, bastırdığı bir Bayıрку ayaklanmasından geri dönerken söğüt ormanında onlar tarafından kurulan bir pusuya düştü ve öldürüldü⁵⁹. Onların yanında bulunan bir Çinli devlet adamı Ho Ling-ch'üan, Kapgan'n kesik başını Çin başkentine getirmişti⁶⁰.

716 yılında Bilge Kagan, Gök-Türk devleti tahtına oturduktan sonra kendi faaliyetlerini sayarken kuzeyde Yir Bayıрку ülkesine kadar sefer tertiplemediğini bildirmektedir.⁶¹

Bütün bu faaliyetlerine rağmen Bayırkular her hangi bir siyasi kuruluş oluşturacak güç bulamadılar. Ancak, 742 yılında II. Gök-Türk Devletinin zayıflaması üzerine bağımsız kalıp tekrar Çin'le temas kurabildiler⁶².

Bayırkuların yaşadığı yerler güzel otlarla kaplı çayırliklar idi. Asker sayılarının on binden fazla olduğu bildirilen bu boyun insan sayısı altmış bin çadır ile ifade edilmiştir⁶³. Bunun yanında iyi atlar yetiştirdikleri ve kaliteli cins demir madeni çıkardıkları belirtilmiştir. Bayırkuların yaşadığı yerden K'ang-kan deresi(ırmağı) geçiyordu. Onlar çam ağacını keserek adı geçen ırmağa atarlar üç sene⁶⁴ beklettikten sonra ağaç taşlaşıp yeşilimsi bir renk alır ve bunun buldukları yere dikerlerdi. Ataları buna ırmağın adından dolayı K'ang-kan taşı derlerdi. Bazı devlet adamları taşın yakınında ikamet ederler, çam taşlaştıktan sonra onlar için abide olurdu. İnsanları ağaç ayak(kabı) takarlar ve buz üzerine koyarak geyik avlarlar. Ekin ekme işine az oranda yapan Bayırkuların gelenekleri büyük oranda Töles boyları ile aynı idi. Ancak, dillerinde çok az farklılıklar bulunuyordu⁶⁵

Basmıllar:

⁵⁷ KT D,34 ; L.Bazin, *Les Calendriers* ..., s.226; Kafesoğlu, s.113

⁵⁸KT D,35,36

⁵⁹ Liu, aynı eser, I,s.171,223 ; L.Bazin,s.234

⁶⁰ Taşagül, Kapgan ..., s.70

⁶¹ KT G 4; BK K,3

⁶² HTS aynı yer; WHTK 2699a

⁶³ TPHYC 198,s.737'de ise altmış bin insan olarak bildirilmiştir. Bu rakam daha doğru olabilir.

⁶⁴ Bekletilen yıl sayısı HTS 217B'de üç yıl, WHTK ve TT'de iki yıl olarak belirtilmiştir.

⁶⁵ TPHYC 198,s.738; HTS 217B,s.6140

Basmılların Çince transkripsiyonu Pa-hsi-mi'dir . Yaşadıkları toprakların bir diğeri adı Pi-la Ülkesi idi.

Basmıllar, 603 yılı dolaylarında bildirilen Töles boyları arasında gösterilmezler⁶⁶. Buna rağmen yine de Sui hanedanı devrinde(581-617) Turfan'ın kuzeyi, Baykal Gölünün güneyi Kırgızların güney doğusunda dağınık halde yaşadıkları ifade edilmişti. Tun-huang'a 9 bin li (yaklaşık 4500 km) mesafede oldukları da vurgulanmıştır. O sıralarda hane sayıları iki binden fazla idi⁶⁷.

Çin ile ancak 649 yılında ilk siyasi temaslarını kurabildiler. Her halde bundan önce Sir Tarduşlara bağlı idiler. Buldukları yere göre bu karara varabiliyoruz. Bu esnada başlarında Tou-mao Tarkan Fei-lo-ch'a bulunuyordu.⁶⁸ Ondan da önce Gök-Türk kaganlığına tabi olarak yaşıyorlardı. Bilge Kagan yirmi yaşında iken yani 703 yılında Basmılların üzerine bir sefer düzenlediğini bildirmektedir. Basmılların reisi Iduk Kut, vergisini ödememiş, bunun üzerine Bilge onları yenip yeniden devlete olan yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlamıştı.⁶⁹

Enteresan olan bir başka nokta Çin kaynaklarının 742 yılına kadar bir daha adlarından bahsetmemeleridir. Bu durum fazla askeri güce sahip olmadıkları ve Çin'e nazaran uzakta buldukları sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu yılda iyice kuvvetlenmişlerdi ki, bu yüzden Uygurlar ile ittifak yaparak Gök-Türk kaganı Ozmiş'i öldürdüler⁷⁰. Bundan sonra onların reisi A-shih-na Ho-la Bilge Kagan oldu⁷¹. Yardım talebinde bulunmak için Çin'e elçi gönderip teşekkür etti. Karşılığında Çin imparatoru Hsüan-tsung ona mor sivil elbise, altın süslerle işlemeli kemer ve balık heybesi sundu. Ancak, aradan üç sene geçmeden Karluklar ve Uygurlar tarafından mağlup edildi. Yenilgiden sonra Turfan'a kaçan Basmıl reisi sonra Çin başkenti Ch'ang-an'a sığındı. T'ang hanedanı imparatoru ona sol muhafızları generalliği unvanını tevcih etti. Geride kalan insanları ise Uygur Kaganlığına tabi oldu⁷².

Basmılların adı Şine Usu Yazıtında da beş yerde taşta kazınmıştır. 747'de Uygurların kaganı olan Bayan Çor(Mo-yen Ch'o), diğeri unvanı Tengride Bolmuş İl-etmiş Bilge Kagan

⁶⁶ Bkz. SS 84,s.1879,1880; PS 99,s.3203-4. Ayrıca bkz. Taşağıl, Töles..., s.234-244

⁶⁷ TT 1083; WHTK 2717c

⁶⁸ Chavannes, *Additionalles ...*, s.19; Salman, Basmıllar ve Beşbalık bölgesinin Diğeri kabileleri, *marmar Üniv. Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 6,1991, s. 166.

⁶⁹ BK D.25; ayrıca bkz. H.Salman, " Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğeri Türk Kabileleri", s.165 vd.

⁷⁰ Tafsillatlı bilgi için bkz. Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Bellekten*, 236, s. 26-29 .; D.Sinor, *The Cambridge History of Inner Asia*, Cambridge 1990, s.313

⁷¹ A-shih-na adının burada kullanılması çok ilginçtir. Bu durum bize Basmılların Gök-Türk hanedanlığı ile olan yakınlığını sorusunu akla getirmektedir.

⁷² HTS 217B,6143-44; WHTK 2717c

kuzeydeki ve batıdaki kavimlerle savaşırken, Basmıllar düşman olup onun merkezine doğru hareket etmişler, kagan onları ilk etapta durduramamıştı⁷³. Çünkü, o sırada Karluk ve Türgişlerle savaşıyordu⁷⁴. Daha sonra muhtemelen 9. ayda mağlup etmiştir⁷⁵. Bundan sonra ikinci kez daha onlarla savaşan Bayan Çor, onların gücünü tamamen azaltmıştır⁷⁶.

Basmılların adı XI. Yüzyılda yeniden tarih sahnesinde görölmektedir. Özellikle Doğu Karahanlılar zamanında iki defa adlarından bahsedilir. Adı açıklanmayan Doğu Karahanlı hükümdarı Basmıl ve Çomullar üzerine sefer düzenleyip onları mağlup etmiştir.⁷⁷ Yine Kaşgarlı'nın zikrettiği ikinci Basmıl seferi yine aynı asrın ikinci yarısında müslümanların yardım çağrısı üzerine Karahanlı ileri gelenlerinden Arslan Tegin tarafından kırk bin kişilik ordu ile önce İli Irmağını arkasından Yamar(Emil) Irmağını geçerek Yabaku reislerinden Büge Budraç kumandasındaki yedi yüz bin gayri müslim askere karşı tertiplenmiştir. Yedi yüzbin sayısı abartılı olmalıdır. Fakat, neticede Arslan Tegin, Yabaku ve Basmıllara karşı büyük bir zafer kazanmıştır⁷⁸. Yine aynı asırda Çin'in kuzey batısındaki Ordos-Alaşan bölgesinde Basmıl boyunun adı geçmektedir⁷⁹

Basmıllar sağlam yapılı sağlıklı enerjik insanlar idi. Ayrıca cesur oldukları vurgulanmıştır. Avcılık ve nişancılıkta çok usta idiler Ülkeleri çok karlı olduğu için tahtadan at yaparlar, karların üzerinde hızla kayarak geyikleri takip ederlerdi. Onun zırha(kalkan) benzer ve başı yüksektir; altına at derisinden kıl elbise(parça) koyarlar(yapıştırırlar); karın üzerine koyarlar. ağaç ayakkabı gibi ayaklarının altına bağlarlardı. Eğer bayır aşığı ise üzerinde ilerleyerek geyikleri takip ederler, şayet düz arazide ise geyiğe doğru sopaların yardımıyla ilerlerler; aynı kayak gibi, yokuş yukarı ise elleri ile tırmanırlardı. Her avda yakalanan geyikler eve götürölüp yenilir. Sonra yerlerini değiştirirler. Başka bir yere göç ederler. Huş(kayın) ağacının kabuklarından yapılmış evlerde otururlar. Kocalar saçlarını keserler ve kayın ağacı kabuğundan şapka yaparlardı⁸⁰.

Berçik:

⁷³ Şine Usu, G,4

⁷⁴ Şine Usu G,5

⁷⁵ Şine Usu G,7

⁷⁶ Şine Usu,G 12,13,B,2

⁷⁷ DLT, I, s.459

⁷⁸ DLT,II, s.312, III, s.356; O.Pritsak, Karahanlılar mad. İA, VI, s.260; Salman, *aynı eser*, s.177,178

⁷⁹ Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1980, s.144.

⁸⁰ TT aynı yer; WHTK 2717c

Berçik boy ya da kavminin adı Kül Tegin'in cenazesine katılanlar arasında gösterilmektedir. Sogd'(Sogud)dan sonra Buhara'dan önce adları zikredilir. Onların İranlılar olduğu tahmin edilmiştir⁸¹.

Bulak:

Kaynaklarda Bulakların menşei konusunda farklı kayıtlar bulunmaktadır. Yağmalardan bir kol olup sonradan Dokuz Oğuzlarla karıştıkları bildirilirken⁸² diğer taraftan Mervezî'de Karlukların bir boyu olduğuna işaret edilmiştir⁸³. *Divan-u Lugat it-Türk*'te de Bulaklar hakkında bilgi bulunmaktadır. Onların bir başka adı Elke Bulak'tır. Kıpçaklar tarafından esir alındıysa da Ulu tanrı onları Kıpçaklardan kurtarmıştır⁸⁴. Bulakların menşeyini tayin etmek zor ise XI yy. ortalarından Yukarı Çu boylarında ve Balkaş'ın batısında yaşadıkları tahmin edilebilir⁸⁵

Çaruk:

Kaşgarlı Mahmud'a göre bu boy Kaşgar'ın doğusundaki Uygur sınırında oturuyordu. Oturdıkları yerin adı Barçuk(Maral Başı) idi⁸⁶.

Diğer taraftan Çaruklug adlı bir kabilenin de mevcut olup bunun Oğuzlardan bir kabilenin bulunduğu bildirilmektedir⁸⁷

Chiou-li:

Muhtemelen Chiou-li'ler Bizans'ın doğusunda gösterilirler. A-lan, Pei-ju, Fu-wen-hun boylarıyla birlikte yaşamaktaydılar. Toplam sayılarının 20 bin olduğu bildirilmiştir⁸⁸.

Ch'i-pi:

Bu boy ilk defa 603 yılı dolaylarında tarih sahnesinde belirlemektedir. Söz konusu Ch'i-pi boyu o esnada Hami'nin güney batısında, Karaşar'ın kuzeyinde Tanrı Dağlarının Aktag denen bölgesindeki eteklere yakın yerde oturuyorlardı. Aynı bölgelerde P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-

⁸¹ Tekin,s.23, Kafesoğlu s. 120n;R. Giraud, *L'Empire De Turc Celestes*, Paris 1960 s.184,189; Klyashtorny, A propos des mots Sogd Bärçäkär Buqaraq ulys de l'inscription Kul Tegin, *Central Asiatic Journal*, III,4, 1958, s.245-251

⁸² *Hudud'ül-alem*,s.96; Sümer, *Oğuzlar*,s.38

⁸³ Sümer, aynı yer.

⁸⁴ DLT,I,s.379; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* ,s.27

⁸⁵ Sümer, aynı eser,s.38

⁸⁶ DLT,I,s.28,30,381; Şeşen, s.27

⁸⁷ DLT,I,s.497, Şeşen, s.28

⁸⁸ PS 99,s.3303; SS 84, 1880

ho, Wu-hu, Ye-shih ve Yü-ni-hu gibi boylar da vardı. Hepsi birlikte yirmi bin asker çıkarabilecek güce sahiptiler⁸⁹.

598 yılından sonra gelişen olaylar ve Gök-Türk – Çin savaşlarının uzun sürmesi, Doğu Gök-Türk Devleti idarecilerinin eski kuvvetlerini toplama yönünde önemli adımlar atmaları, Sui imparatorluğunu Töles boylarını isyana teşvike sevk etmişti. Neticede Doğu ve Batı Gök-Türk Devletleri zayıflayarak hükümdarlarını kaybettiler. Batı Gök-Türk Devletinin başında Ch'u-lo, kagan olarak görüldü⁹⁰. Adı geçen kaganın zalimce idaresi ağır vergiler toplaması sakinleşen Töles boylarının baş kaldırmasına yol açtı. Özellikle boy reislerinin birkaç yüzünün sebepsiz yere öldürülmesi isyanın patlak vermesine sebep oldu(604). İşte söz konusu bu boylar arasında Ch'i-pi'ler önde geliyordu. İlteber unvanlı onların reisi Ko-leng, Ch'u-lo'yu mağlup edip T'an-han(Tafgan) dağında Baga Kagan unvanıyla ikamete başladı. Adı geçen kagan cesaretle emsalsiz olduğu için halkının kalbini fevkalade kazanmıştı. Üstelik Karaşar, Hami, Turfan gibi şehir devletçiklerinin hepsi ona itaat etti⁹¹.

O ölünce yerine oğlu He-li saltanatı devam ettirdi. 632 yılında Doğu Gök-Türk Devleti yıkılıp Batı Gök-Türkleri de iç karışıklıklarına sürüklenince ortaya çıkan boşluktan istifade eden Ch'i-pi'ler, Çin ile temas siyasi kurdular . T'ang hanedanı imparatoru onları Kansu'daki Kan ile Liang arasında bir bölgeye yerleştirdi ve topraklarına Yü-hsi eyaleti adı verildi. 653 yılında Çinliler, onları siyasi olarak kendi imparatorluk sınırlarından dışarı tutarak, Doğu Gök-Türk ülkesinde kurulan Yen-jan , büyük genel askerî valiliğine dahil edip, Ho-lan askeri valiliği yaptılar. Reisleri Ho-li, Çin adına bir çok savaşta başarı kazandı. Onun soyunun oturduğu yerlere 701 yılında Chen-wu bölgesi de ilave edilmiştir⁹².

Chü:

Chü boyu, Bayırkuların kuzey doğusunda yaşıyordu. Onlara göre beş yüz li yani yaklaşık 235 km. mesafede, altı günlük yolda idiler. Topraklarında ağaçların çok sayıda mevcut olduğu bildirilen Chü'ler otluk araziye sahip değillerdi. Ancak çok topraklarında çok yosun vardı. Otsuzluktan dolayı at ve koyun beslemeyen Chü insanları geyikleri evcilleştirmişlerdi.

⁸⁹ not 37 ve ayrıca TPHYC 198,s.742' sadece Ch'i-pi'lerin asker sayısının 2 bin olduğu bildirilmiş, TT 1081b'de ise üç bin şeklinde ifade edilmiştir.

⁹⁰ Taşağıl, *Gök-Türkler* , s.88-92

⁹¹ PS aynı yer; SS aynı yer

Geyikleri arabalara koşarlar ve sürerlerdi. Arabaları üç dört adam kullanırdı ya da binebilirdi. Geyiğin derisinden elbise yaparlar. Topraklarındaki yosunları yerlerdi. Ağaçlardan ev yaparlar asil olan olmayan hepsi bu evlerin içinde otururdu⁹³.

Chü-hai:

Chü-hai boyu, Maveraünnehr'in kuzeyinde Arıs (Sır Derya'nın bir kolu) Irmağının yanında Ho-shih, Po-hu, Pi-kan, Ho-pi-shih, Ho-t'o-ssu, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi çok sayıda boylarla birlikte yaşıyordu. Otuz binden fazla asker sayısına sahip oldukları bildirilmektedir⁹⁴

Ch'ü-tu-wei:

Çinliler tarafından ilk defa adlarından Suei hanedanı devrinde(582-617) haberdar olunan bu boy, Shih-wei kabilesinin kuzeyinde idi. Onların insanları çok uzun olup elbiseleri kısaydı. Saçlarını bağlamazlar, topraktan oyulmuş mağaralarda ikamet ederlerdi. Çok domuz hayvanı vardır. Koyun, at ve sığır gibi hayvanlar yoktu. Bu boyun menşeyini tayin etmek zordur Fakat, Moğol ya da Türk-Moğol boyu olarak gösterilebilir⁹⁵.

Çigil:

X. asırdan önce Karlukların bir boyu iken bu asırda müstakil bir boy olarak görülen Çigiller, Isık Göl'ün kuzeyinde yaşıyorlardı. Bir kısmı da Taraz'a bir bağırım mesafede Çigil adlı şehirde yaşıyordu. Aslında onların şehri hakkında Karluk-Çigil arasında olduğu, mamur ve zengin, İslam sınırına yakın tacirlerinin de bulunduğu şeklinde kayıt bulunmaktadır. Bazılarının güneşe ve yıldızlara taptığına işaret edilmiştir⁹⁶.985'te yazılan Mukaddesî'nin eserine göre ise Çigil surları olan küçük bir şehirdi ayrıca camisi ve de çarşısı mevcuttur⁹⁷.

Daha sonraları Çigiller üç kola ayrılmışlardı. Eski hayat tarzını devam ettirenler, Kuyaş'ta, bir kolu Toroz((Tolos) yakınındaki kasabada yaşarken, diğer bir grup da İli civarında oturuyordu.⁹⁸ Oğuzlarla Çigiller sürekli savaşırlardı.

⁹² HTS 217B,s.6142;WHTK 2699b

⁹³ HTS 217B,s.6146;WHTK 2699b; TT 1081b

⁹⁴ PS 99,s.3304; SS 84,s.1880

⁹⁵ WHTK 2717c

⁹⁶ *Hududül-alem*, s.98-99; Şeşen, s. 66

⁹⁷ Mukaddesî,274,275'ten naklen Sümer,s.36

⁹⁸ DLT,I,s.393-394; Şeşen,s.27

XI. yüzyılın ikinci yarısında da Maveraünnehir’de yaşayan Çiğiller vardı. Bu Çiğiller Karahanlı ordusunun esas nüvesini teşkil ediyordu. Daha sonra onların reisi Aynud-devle Selçuklu tabiyetine girmiş ise de umduğunu bulamadığı için ayrılmış, aynı yılda Semerkand’a çağırıldığı Karahanlı prensi Yakub tarafından öldürülmüştür⁹⁹.

Kaynaklarda kalabalık ve varlıklı bir boy olarak gösterilen Çiğillerin iyi huylu, cana yakın, iyilik seven insanlar oldukları anlatılmıştır. Hatta İran edebiyatında dahi bu meziyetleri ile tanınmışlardı¹⁰⁰. DLT’de Oğuzlar ile Çiğiller arasında sürekli bir düşmanlıktan bahis vardır¹⁰¹.

Diğer taraftan Şine Usu Yazıtının güney cephesinin 11. Satırında Çiğil Tutuk adlı bir devlet adamının adı geçmektedir¹⁰².

Çik:

Kitabelerde 709 yılında ilk defa adlarından bahsedilen Çikler, Kırgızlarla yakın bölgede Yenisey civarında yaşıyorlardı. Bilge Kagan, onlar üzerine sefer tertiplemiş ve Örlen adlı mevkide savaşmıştı. Neticede devlete bağlanmışlardır.¹⁰³

II.Gök-Türk Devletinin yerine kurulan Uygur Kaganlığının da hükümdarı Bayan Çor(Mo-yen Çor) 750 yılında Çiklerin üzerine yürüdü. İkinci ayın on dördünde Kem Irmağı’nın kenarında onlarla savaşmıştır.¹⁰⁴ 751 ve takip eden zaman sürecinde bu sefer bir tutuku kumandasında bir ordu gönderdi.¹⁰⁵ Neticede Çiklerin ülkesinde ileri karakollar kuran Bayan Çor, bu bölgeye tamamen kendine bağlamayı başarmıştır. Hatta onların üzerine tutuk, işbara, tarkanlar tayin etmiştir.¹⁰⁶ Diğer yandan X. Asırda ortaya çıkan İrtiş Irmağı civarındaki Kimeklerin, Çiklerin devamı olduğu düşünülmüştür¹⁰⁷

En-chü:

⁹⁹ İbnül –Esir, *İslam Tarihi*(terc.A.Özaydın),X, İstanbul, s.155 ; Sümer, s.36.

¹⁰⁰ F.Köprülü,” Kay Kabilesi hakkında Yeni notlar”, *Bellekten*,VIII,31(1944),s.444-452; Sümer,s.37;.

¹⁰¹ DLT,I, s.294

¹⁰² Şine Usu,G,11

¹⁰³ BK,D,26

¹⁰⁴ Şine Usu, D,7

¹⁰⁵ Şine Usu, D,10,11

¹⁰⁶ Şine Usu, G,2

¹⁰⁷ Kafesoğlu, *aynı eser*, s.177

En-chü boyu, Bizans'ın doğusunda muhtemelen yukarıda bahsettiğimiz boylarla birlikte Kafkaslarda yaşıyordu¹⁰⁸. Bu boyundan Sabarlardan gelme ihtimali vardır.

Ezgiş:

On Oklara mensup olan topluluklardan gösterilen bu boy Fergana bölgesinde yaşıyordu. X. yüzyılda Balasagun'un batısındaki ordu-kasaba ve yöresinde yaşayan Türkmenler, Isık Göl'ün güney batısında oturan Barsganlar ve Fergana ile Özkend'de yerleşmiş bulunan Ezgişlerin de On Oklardan olduğu düşünülebilir¹⁰⁹. Ancak, haklarında fazla bilgi yoktur.

Fu-lo:

Töleslerden gelen bu boy 600'lü yılların başında Tola Irmağının kuzeyinde Bayırku, Bugu, Tongra, Wei-ho gibi boylarla birlikte yaşıyorlar ve tek erkin idaresinde bulunuyorlardı¹¹⁰.

Fu-wen-hun :

Bu boy da Bizans'ın doğusunda muhtemelen Kafkaslarda yaşayan gruba dahil idi¹¹¹. Hakkında fazla bilgi yoktur.

Halaç:

Halaç adı tarih sahnesinde 886 yılından önce çıkmıştır. Daha doğrusu bu onların ilk görünüşleridir. Taraz'dan Yukarı Barshan'a giden yolun üzerindeki konaklar hakkında bilgi verilirken Cermiyye(Keşra Bas) denilen yerde Karlukların kışladıklarını, Halaçların da Karlukların yakınında bulunduğu İbn Hurdadbih tarafından bildirilmiştir. Daha sonra yine Türk illerinden söz edilirken artık Halaçların Ceyhun Irmağının Horasan tarafında olduklarından bahsedilir¹¹². Demekki, bir kısım Halaç, Taraz'da kalırken önemli bir kütle Horasan'a geçmiştir. Horasan'dan güneye doğru ilerleyen Halaçlar, Sistan'a inerek orada yurt tuttular. Gazneliler ve

¹⁰⁸ PS 99,s.3303; SS 84,s.1880

¹⁰⁹ Sümer, *aynı eser*,s.22

¹¹⁰ PS *aynı yer*; SS *aynı yer*

¹¹¹ PS *aynı yer*; SS *aynı yer*

¹¹² Sümer,s.40

Gorluların tabiyetine girdikten sonra Türk Delhi Sultanlığı devrinde de mühim roller oynadılar. 1290 yılında bu devletin 1320 yılına kadar parlak bir devir yaşamasına sebep oldular¹¹³.

Türkmen: Oğuzlardır. Bunlara bu ismin verilmesinin şöyle bir hikayesi vardır. Zü'l-Karneyn, Semerkand'ı geçip Türk ülkeleri üzerine yürüdüğü sırada Türk hükümdarı Sû adında biridiydi... Hisn-su Balasagun yakınındadır.. Kınık, Salgur, Halaç Türkmendirler¹¹⁴.

Ho-ku:

Hami'nin batısında Yen-ch'i(Karaşar)'nin kuzeyinde Tanrı Dağlarının eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ye-shih, Yü-ni-hu gibi boylarla birlikte yaşıyor ve onlarla birlikte genel toplamda yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabiliyorlardı. Ch'i-pi boyunun kuvvetlenmesi üzerine muhtemelen onlarla birleşmişlerdi.¹¹⁵

Ho-shih:

Töles listesinde adı geçen Ho-shih, Semerkand'ın(Maveraünnehr) kuzeyi, A-te Suyu'(Arıs Irmağı)nun yanında Po-hu, Pi-kan, Chü-hai, Ho-pi-shih, Ho-t'o-su, Pa-ye-wei, Ho-ta ve diğerleri ile birlikte ömür sürüyorlardı¹¹⁶.

Ho-pi-shih:

Töles boyları listesinde gösterilen bu boy da Ho-shih'ler gibi Sır Derya'nın yanında Arıs ırmağı boyunda yaşıyordu¹¹⁷.

Ho-t'o-su:

Töleslerden olan Ho-t'o-su'lar Semerkand'ın kuzeyinde Arıs ırmağı kenarında yukarıda bahsettiğimiz boy gurubuna dahil gösterilirler.¹¹⁸

Ho-ta:

Ho-ta'lar, Arıs ırmağı kenarında yaşayan Töles boyları arasına dahil idi¹¹⁹.

Hsi(Tatabılar):

¹¹³ F.Köprülü, Halaç mad. İA,V/1,s.112-113; Sümer, aynı yer.

¹¹⁴ DLT, III, s.304-307; Şeşen, s.29

¹¹⁵ PS aynı yer; SS aynı yer

¹¹⁶ PS aynı yer; SS aynı yer.

¹¹⁷ PS aynı yer; SS aynı yer.

¹¹⁸ PS aynı yer; SS aynı yer.

Hunların başka bir kolu olarak gösterilen Hsi'ler Swei hanedanı devrinde Gök-Türk hakimiyetini zayıflaması üzerine Çin ile temas kurmayı başardı. Mo-ho'ların komşu toprağında bulunuyorlardı. Huang(Sarı) Suyu'nun kuzeyinde idiler. Hsien-pi'lerin eski topraklarıdır. On binden fazla mükemmel askerleri vardır. Gelenekleri Gök-Türklerle aynıdır. İl Kagan(621-630)'a tabi oldular. Reislerinin unvanı erkindir. 630'lu yıllarda reislerini Çin'e gönderip T'ang hanedanına itaat ettiler¹²⁰.

Hu-hsie:

Hun'lar gibi doğudaki Töles boyları gurubu içinde yer lara Hu-hsie'ler, yirmi bin asker çıkararak birliğin içinde yer alıyordu¹²¹. 627'den sonra Hu-hsie'ler ise Tongra boyunun kuzeyinde bulunup on bin yetmiş askerleri mevcut olduğu bildirilmiştir¹²². Halbuki iki kabileden müteşekkil olup birlikte oturdukları ve yetmiş asker sayılarının yedi bin olduğu ifade edilmiştir¹²³. Diğer taraftan Çin sarayına geldiklerinde onların toprakları eyalet ve ilçe(chou, hsien)lere bölündü¹²⁴.

Hun:

En doğudaki Töles boylarının küçükleri olan Hun'lar, 603 yılı dolaylarında Tola ırmağı civarında bulunuyorlardı. Yanlarında Meng-ch'en, T'u-ju-ho, İzgil(Ssu-chie), Hu-hsie gibi yine küçük boylar yaşıyorlardı¹²⁵. Töles boylarının en güneyinde olanı Hun'lar idi.. Bunlar 630 yılında reisleri ilteber unvanlı A-t'an-chih liderliğinde Çin imparatoruna bağlılığını sundu. 647'de Sir Tarduşlar tamamen Çin'e itaat etti. Onların toprakları Kao-lan askerî valiliği adını aldı. Daha sonra doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı¹²⁶.

¹¹⁹ PS aynı yer; SS aynı yer.

¹²⁰ WHTK 2717c

¹²¹ PS 99 aynı yer; SS aynı yer.

¹²² HTS 217B,s.6145

¹²³ TT 1081a; WHTK 2699b

¹²⁴ WHTK 2699b

¹²⁵ PS 99 s.3303; SS 84,s. 1879

¹²⁶ HTS 217B s.6141

İ-shih:

Töles boy grubuna dahil İ-shih'lar 603 yılında Batı Gök-Türk Devleti döneminde Tanrı Dağlarında yaşayan boylardandır¹²⁷.

Kanglı

Kanglıların adı 1200'lü yıllarda açıkça tarih sahnesinde görülmektedir. Anlaşıldığına göre bunlar Kıpçakların bir kolu idi. Aral Gölü'nün kuzeyinde yaşıyorlardı¹²⁸. Kaşgarlı Mahmud Kanglı adlı bir Kıpçak başbuğundan bahsetmektedir¹²⁹

Karluklar:

Tarih sahnesinde ilk göründükleri sırada Karluklar, Altay Dağlarının batısında Pu-kuchen Suyu kenarında gösterilmektedir¹³⁰. Burası onların ilk yurtları olmayabilir. Ancak, 630 yılından önce Karlukların yaşadığı bölge konusunda bize fikir vermektedir.

Bilindiği gibi 627 yılını takiben Doğu Gök-Türk ülkesinde büyük bir boylar hareketi oldu. O sırada Batı Gök-Türk ülkesi hükümdarı T'ung Yabgu'ya bağlı olan Sir Tarduşlar en kuvvetli boy idi. T'ung Yabgu ile anlaşamayan Sir Tarduşlar, Doğu Gök-Türk ülkesine göç ederek İl Kagan'a tabi oldular¹³¹. Böylece Tanrı Dağlarının kuzeyi boşaldı. Belki de bu yüzden daha kuzeyde Altayların güney eteklerinde yaşayan Karluklar, ortaya çıkan fırsatı değerlendirip kuvvetlendiler.

Karluklar için başka bir dikkat çekici özellik yukarıda da sık sık işaret ettiğimiz 605 yılı dolaylarına ait Töles boyları listesinde adlarından bahsedilmemesidir. Yani Karluklar, Töles gurubuna dahil edilmemiş olup, Gök-Türk hanedanına yakın boylardan biri şeklinde gösterilmiştir. Altay Dağlarının güney etekleri Gök-Türklerin tarih sahnesine kesin olarak ilk çıktıkları yerdir. Karlukların da ilk zikredildikleri bölge orasıdır. Dolayısıyla Karluklar, Gök-

¹²⁷ PS 99 aynı yer; SS 84,s.1879

¹²⁸ Kafesoğlu, *Harezmsahlara Devleti Tarihi*, Ankara 1984,s.7,40-42,52,53,130,131 vs.; Barthold, *Moğol İstilasına kadar Türkistan* (terc. H.D.Yıldız) İstanbul 1981,s.510

¹²⁹ DLT,III,s.379; Kanglıların 13. Yüzyıldaki durumu hakkında ayrıca bkz. Cuveynî, s. 36,145, 188,305, 315,337,341,381.

¹³⁰ HTS 217B,s.6143

Türklere yakın en azından akraba bir boydur. Üstelik, Karluklar, Töles boyları arasında değil, Türgişler gibi Gök-Türk hanedanından gösterilirler¹³². Neticede Karlukların Gök-Türklerin bir kolu olduğunu söylemek mümkündür.

Bu sırada üç kabileye ayrılıyorlardı: Mou-ts'e(Mou-luo), ikincisi Ch'ih-ssu(P'o-fu), üçüncüsü T'a-shih-li idi. Yukarıda belirttiğimiz gibi Altayların batısı Beşbalık'ın kuzey batısı, Pu-ku-chen Suyu'nun kenarında To-ta-ling'de yaşıyorlardı¹³³.

Karluklar, 627 yılından sonra bağlı oldukları Batı Gök-Türk Devletinin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan ettiler¹³⁴. Batı Gök-Türklerinin önemli boylarından biri olduğuna işaret edilen Karlukların baş kaldırması çok kuvvetli bir durumda olan T'ung Yabgu'nun gücünü sarstığı zayıflamasına yol açtığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır¹³⁵.

Kaynaklarda Karluk adına bundan sonra 648 yılına kadar rastlanmaz. Doğu Gök-Türk ülkesine Sir Tarduşların 646'ya kadar hakim olmaları, Batı Gök-Türk ülkesinde hanedandan gelen beylerin birbirleriyle taht için mücadele etmeleri, Karlukları Çin'in dikkatinden kaçırmıştır. Doğu Gök-Türk Devleti 630 yılında yıkılınca bilindiği gibi Sir Tarduşlar, Çin tarafından tanınarak bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi. Bir kısım Gök-Türk ahalisi de onlara bağlanmıştı. Ancak, bu grup hanedandan gelen Ch'e-pi adlı beyi kagan yaparak kendi başlarına geçirmek istedi. Buna cesaret edememesine rağmen Ch'e-pi ortaya çıkan siyasî anlaşmazlıklara dayanamadı ve kaçarak Altay Dağlarının kuzeyinde üç tarafı sarp kayalarla çevrili bir yere sığındı. Üç bin süvariyle onu arkasından takip eden Sir Tarduşlar yakalayamadılar. Kendini oraya sığınarak kurtaran Ch'e-pi, toprağı düz, bol otlulu bu geniş yerde gücünü artırdı. Zaten söz konusu bölge onun eskiden idare ettiği saha idi. Askerlerinin sayısı otuz bine ulaştığında oradan çıkarak etrafa siyasî otoritesini yaymaya başladı. Batısında To-ta-ling'de bulunan Karluklar, Yenisey Nehri kaynaklarındaki Kırgızlar ilk bağlananlardı. Sık sık Sir Tarduşların sürülerini yağma ediyordu¹³⁶. Daha sonra Çinliler Orta Asya'da hiçbir gücün büyüüp, kendilerine rakip olmalarına izin vermediklerinden harekete geçtiler. Ch'e-pi'nin kendilerine bağlanmasını reddedince gönderdikleri elçilerden Han Hua, Karlukları kendi tarafına çekerek onu ortadan

¹³¹ TFKYK 964,1b;CTS 199B,s.5344, ayrıca bkz.Taşağıl, *Gök-Türkler*,s.80.

¹³² WHTK 22725a; HTS 217B,s.6143.

¹³³ WHTK 2725a

¹³⁴ CTS 194B,s.5181;HTS 215B,s.6057; TT 1077b;Liu İ-t'ang, Hsin T'ang Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu, PC,14 1983,s.177; Salman, VII. ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15, Aralık, 1981, s.170.

¹³⁵ TT 1077a

¹³⁶ Taşağıl,*Gök-Türkler*, II,s.40

kaldırmak istedi. Ancak, kendisi için kurulan tuzağın farkına varan Ch'e-pi, oğlu Chih-pi Tegin'i onun üzerine yollayıp öldürttü. Arkasından diğer Çinli general elçi An T'iao-ch'e da imha edildi. Çin imparatoru bu sefer Kao K'an adlı generali Ch'e-pi'nin üzerine yolladı ve bu general önce Uygur ve Bugu(Pu-ku) gibi boylarla işbirliği yaptı. Arkasından Karlukların reisi Ni-shu Kül İlteber ve Ch'u-mu-k'un'ların erkini Bagatur da Ch'e-pi'yi terkedip, Çin ordusunun tarafına geçtiler. Çin, Uygur, Bugu, Karluk ve Ch'u-mu-k'un'lardan müteşekkil ordu A-hsi Dağına ulaştı. Rakiplerinden korkmayan Ch'e-pi, kendisine bağlı olan bütün halkı savaşa davet etti. Ancak, hiç kimse savaşmak istemeyince yanına hatununu ve birkaç yüz süvari alarak Altay Dağlarına kaçtı. Fakat, Çinliler onu takip ederek yakaladılar. Başkent Ch'ang-an'a getirerek imparatora sundular; ancak öldürülmeyip hayatı bağışlandı¹³⁷.

Neticede T'ang hanedanı kendisine karşı Doğu Gök-Türk ülkesinde başlatılan bir başka bağımsızlık hareketini daha bastırılmış oluyordu. Arkasından bu ülke coğrafyasında yaşayan bütün boylarla doğrudan temasa geçti. Boy idarecilerine Çince unvanlar boyların yaşadığı yerlerde de askerî valilikler kuruldu¹³⁸. Karluklar da teşekkül halinde buldukları üç boy ile Çin'deki T'ang imparatoruna bağlandılar. Akabinde 657 yılında Çinliler Mou-luo kabilesine Yin-shan askerî valiliği, Ch'i-ssu kabilesine ise Hsüan-ch'ih askerî valiliği adı verildi. Sonradan Ch'ih-ssu boyu bölündü ve Chin-fu eyaleti kuruldu. Adı geçen Karluk boylarının reisleri ise askerî vali (Tu-tu) tayin edildiler. Daha sonra söz konusu kabilelerin üçü de güneye doğru hareket etti. Vardıkları yer muhtemelen Tanrı Dağları silsileleri idi. Epey kuvvetli hale gelmiş olmalıydı ki; onlar hakkında "Batı Gök-Türk ve diğer küçük devletler onlardan korkar hale gelmişti" ifadesi vardır¹³⁹. Bundan sonra "Üç Kabile Yabguluğu" unvanını aldılar. Bu unvan onların siyasî ve askerî bakımdan oldukça kuvvetlendiklerini göstermektedir. Her ne kadar Karluklar, Ch'e-pi ihanet edip Çinlilerin tarafına geçtiler ve daha sonra onlardan unlar aldılarsa da bazı gruplarının ayrı hareket ettiği müşahede edilmektedir. Şöyle ki, 650'den sonra Çin'e karşı isyan eden Batı Gök-Türk beyi A-shih-na Ho-lu'ya bağlı boylar arasında Karlukları görmemiz mümkündür¹⁴⁰. Ch'u-yüe, Ch'u-mi, Ku-su ve Nu-shih-pi'ler gibi Karluklar da Batı Gök-Türk Devletinin doğu

¹³⁷ TT 1073c; CTS 194A, s.5165; HTS 215A, s.6040,6041; TFYK 986,1a; TCTC 198, s.6250; 199, s.6262,6265,6271,6272; WHTK 2691; Liu, I, s.155,207,210; Chang Jen-t'ang, s.116-118; Liu İ-t'ang, "T'u-chüe Chüan Shih-hsi-k'ao", PC, s.49-50

¹³⁸ J.Hamilton, "Toquz Oguz et On Uighur", *Journal Asiatique*, 1962, s. 33-54; M.Mori, "On Chi-li-fa (Eltäbar/eltäbir) and (İrkin) of the T'ie-le Tribes", *Acta Asiatica*, 9, Tokyo 1965, s.53 vd. Taşagül, *Gök-Türkler II*, s.41-47

¹³⁹ HTS 217B, s.6143; WHTK 2725b; Chavannes, 33,67n2; Salman, s.173

¹⁴⁰ Chavannes., *Documents* .., s.62; Salman, *Karluk*, s.73; Taşagül, *Gök-Türkler II*, s.70

tarafında yer almışlardı. A-shih-na Ho-lu, 652’de Karluk ve benzeri boylarla Turfan’ı işgal etmişti¹⁴¹. Bu boylar 654 yılında Çin ordusu kumandanı Liang Chien-fang ve Uygurlar tarafından mağlup edildiler¹⁴². Az önce de belirttiğimiz gibi 657 yılı Karlukların tam olarak Çin’e itaat ettiği tarihtir. Belki de artık en az dört ayrı kola bölündükten sonra bir daha birleşemeyip, güçlenmediler¹⁴³.

Çin imparatoru Kao Tsung, 666 yılında kutsal T’ai Dağına ibadet etmeye gittiği sırada Karlukların reisi Ch’i-li Tudun ve otuzdan fazla boy reisi de yanında bulunuyordu. Bu boy reislerinin hepsinin törene katılması Çin imparatoru tarafından memnuniyetle karşılanmış, bundan dolayı tören yazıtına isimleri yazılmıştı¹⁴⁴.

Bu tarihten sonra çok uzun sayılabilecek bir süre Karlukların adına Çin kaynaklarında rastlanmaz. Ancak, 711 yılında Çin’e elçi göndermelerinden bahsedilir. Yaklaşık 46 yıllık devrede Karluklar nerede oldu ve ne yaptı şeklindeki bir soruya her halde onların 682’de kurulan II.Gök-Türk Devletine itaat ettikleri yönünde cevap vermek mümkündür.

708 yılından sonra Çinlilerin tahriki ve özellikle Kapgan Kagan’ın zalimce idaresi yüzünden çok sayıda boy bağlı oldukları II.Gök-Türk Devletine karşı isyan etmeye başlamışlardı. İşte bunlardan birinde 711 yılında hem Kapgan’a başkaldırdıkları gibi hem de Çin ile temas ettiler.

Karluklar 666’da Çin kaynaklarında en son görüldükten sonra, ancak 714’te yeniden yer almaya başladılar. Bu yılın 7. ayında bazı Türgiş kabileleri (On Ok- On Kabile)¹⁴⁵ ile birlikte Karluklar da Çin’e bağlılıklarını bildirmişlerdi. Chiou-pi-she She-po-lo başkanlığındaki 12 kişilik heyet Liang-chou’da Çin imparatoruna vassal olmuşlardı¹⁴⁶. Bu olaya kızan Kapgan Kagan, onların yaşadığı bölgeleri yağmaladı¹⁴⁷. 715 yılının 1. ayında Karluklar, Pei Takan(Tarkan) adlı önemli bir devlet adamlarını göndermişlerdi .Karşılığında Çin imparatoru da ona “ gerçekten cesur ve Ko bölgesi prensliği gibi unvanlar verdikten sonra sarı ve mor renkteki balık şeklinde bir para çantasını hediye olarak verdi. Bütün dostça gelişen Karluk-Çin münasebetlerinin neticesinde üç ay sonra üç Karluk boyunun bir gurubu bütün ahalisiyle T’ang

¹⁴¹ CTS 109, s.3293

¹⁴² HTS 215B,s.6060; Taşağıl, *Gök-Türkler II*,s.72

¹⁴³ Salman,s.175

¹⁴⁴ TT 198,1073a; WHTK 2691b; HTS 215A,s.6042

¹⁴⁵ Tu-lu’lardan Hu-lu-wu, Shu-ni-she kabileleri

¹⁴⁶ TFYK; Chavannes, notes,s.29

¹⁴⁷ Taşağıl, Kapgan, s.69

imparatoruna iltica etti¹⁴⁸. Tabii ki, Çinliler kendilerine sığınanları menfaatleri doğrultusunda kullanacaktı. Karlukları A-shih-na Hsien isimli bir Gök-Türk beyi kumandasında Türgişlerin üzerine gönderdi. Ancak, Türgişler kendilerini başarı ile savundu(719'a kadar). Sonra Karluklar, Kapgan Kagan'ın Azların üzerine tertip ettiği sefer sırasında Karagöl'de ona karşı hücumda bulundular. 715 yılında Tamıg Iduk Baş'ta yine Gök-Türklere saldırdılar. Kül Tegin'in üstün başarılar gösterdiği savaşta Karluklar ağır bir bozguna uğradılar¹⁴⁹ ve bu yüzden 4.ayda tekrar gidip Çin'e bağlandılar¹⁵⁰. Ağır darbeler alan Karluklara, T'ang hanedanı ve onlara sığınan Gök-Türk beyi A-shih-na Hsien yardım etmeye çalıştılar¹⁵¹. Karlukların , II. Gök-Türk Devletine karşı ayaklanmaları durmak bilmiyordu. 716'da Kül Tegin bir defa daha Karagöl'de Karlukları mağlup etti.

Kapgan'ın 716 yılında ölümü üzerine onun idaresi de son buluyordu. Dolayısıyla devlete bağlı boylar da huzura kavuşmuş oluyorlardı Buna rağmen Çinlilerin tahrikleri neticesinde bazı isyanlar çıktı. 720'de yapıldığı tahmin edilen savaşta Karluklarla Gök-Türkler arasında Çin'e yakın yerlerde çarpışmalar meydana geldiğinde Tudun Yamtar'ın idare ettiği Gök-Türk ordusu Karlukları bir kez daha yendi¹⁵². Bu hadiseden 742'ye kadar Gök-Türklerle Karluklar arasında bir çatışma olduğu ifade edilmemektedir. Çin hesabına başka varlık gösteremeyen Karluklar 728 yılının 9.ayında Türgişlerden yüksek düzeyde bir memur ve Karluklardan İ-nan-ch'u Pei gibi bazı beyler Çin sarayına gelmişlerdi. Bu esnada diğerlerine olduğu gibi Karlukların reisine de Chang-lang-chiang unvanları verilirken, mor elbiseler ve gümüş süslü kemerler hediye edildi¹⁵³.

Bilindiği gibi 734'te Bilge Kagan'ın ölümünden sonra II.Gök-Türk Devleti gerilemeye yüz tutmuş, kısa zamanda başa geçen kaganların yetersizliği sebebiyle devlet idaresi çatırdamıştı. Dolayısıyla sayı ve nüfuz bakımından kuvvetli olan boylar hareketlenmeye başladı. Bunlardan Karluklar diğer ikisi Basmıllar ve Uygurlar idi. Üç boy devlet adamlarının birbiri ile mücadele ettiği II. Gök-Türk Devletine karşı isyan edip kagan Ku-tuo'yu öldürdüler. Zafer kazanıldıktan sonra ittifakla Basmılların reisi Hsie-hsie-chih'yı kaganlık makamına oturtular. Uygurlar, doğu(Sol) kanat yabguluğunu alırken, Karluklar(Sağ) batı yabgusu olmuşlardı. Uğradıkları bozguna rağmen Gök-Türkler tamamen yok olmamışlar ve Wu-su-mi-shih'yı kagan seçmişlerdi.

¹⁴⁸ Liu Mau-tsai,I,s.258; Chavannes, *Notes*,s.30-31

¹⁴⁹ KT, K,2-4

¹⁵⁰ TFYK 964,11b,12a

¹⁵¹ Chavannes, *Documents*,s.284

¹⁵² BK, D;38

¹⁵³ TFYK 975, 8b; Chavannes, *Notes*,s.48; Salman,s. 184

Çinliler Wang Chung-ssu'yı göndererek, Gök-Türklerin arta kalanlarını yok etmeye çalıştı. Adı geçen Çinli general, Karluklar, Uygurlar ve Basmılları saldırtarak, 744'te tamamen Gök-Türkleri ortadan kaldırttı¹⁵⁴.

Bu arada Uygurlar, Çinlilerle özel(gizli) olarak temasa geçmiş ve ardından Karluklarla birleşerek Basmıl Kagan'ı Hsie-hsie-chih'yı öldürmüşlerdi. Neticede Karluklar Sol Yabguluğu yani daha yüksek merteye olan kesimi teşkil ettiler¹⁵⁵. Üstelik Uygur Devletinin öncü kuvvetini meydana getiriyorlardı¹⁵⁶.

Uygur-Karluk dostluğu daha fazla devam etmedi. Altaylarda oturan Karluk gurubu, Uygurlara saldırmaya niyetlenince 746-747 yılında mağlup edildiler ve batıda Türgişlerin bölgesine kaçtılar¹⁵⁷. 751 yılında Bolçu'da bir kere daha Uygurların hükümdarı Bayan Çor'un baskınına maruz kaldılar¹⁵⁸. Arkasından Basmıllarla anlaşılan Karluklar, yine Uygurlara savaş açtılsa da netice alamadılar¹⁵⁹. Daha sonra Türgişler ve Karluklar tekrar hücumla kalktılar. Fakat, Bayan Çor Kagan, Basmıl ve Karlukları Yogra Yarış'ta yenmeyi başardı¹⁶⁰. Buna rağmen bazı kişiler kaçıp Karluklara sığınınca¹⁶¹ bir savaş daha olmuş, nihayet başsız kalanlar Türgişlere sığınmışlardı¹⁶². Bunun sonrasında Uygurlarla Karluklar arasında son bir savaş daha cerayan etmiş, Karluklar bir daha onların karşısına çıkamamışlardı¹⁶³. Bahsettiğimiz son savaşların kesin tarihini tesbit etmek mümkün değil ise de bunların 751-759 arasında olduğunu söylemek imkanımız vardır. Çünkü bilindiği gibi Şine Usu Yazıtı Bayan Çor adına 759 yılında dikilmiştir.

Her ne kadar Uygur Devletine itaat etseler de daha başlangıta 746 yılının 10. Ayında Tun-a-pao-i-chien Çor'u elçi göndererek, Çin'e olan bağlılığını arz etti¹⁶⁴. 751 yılının 3. ve 11 aylarında yine elçi gönderdiler¹⁶⁵. Karluklar, Uygurlarla mücadele ederken Çinle yakınlaşmayı sürdürüyorlardı. Belki T'ang hanedanıyla olan dostluklarını göstermek için 753 yılı Tun Bilge, 9.ayda, T'ang imparatoruna karşı isyan etmiş olan A-pu-ssu'yu yakalayıp Çin sarayına sundu¹⁶⁶.

¹⁵⁴ Lin En-hsien,s.10,29;Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Bellekten*, sayı 236,1999,s.24-29

¹⁵⁵ HTS 215B,s.6054 vd.; TCTC 215,s.6809 vd.

¹⁵⁶ Karabalasagun Yazıtı, 5; B. Ögel, Şine Usu Yazıtın Tarihi Önemi,s. 363

¹⁵⁷ Şine Usu Yazıtı, G,2; Ögel, aynı eser,s.373

¹⁵⁸ Şine Usu Yazıtı, G,1,2

¹⁵⁹ Şine Usu Yazıtı, G,3

¹⁶⁰ Şine Usu Yazıtı,G,7

¹⁶¹ Şine Usu G,10,12

¹⁶² Şine Usu, B,1

¹⁶³ Şine Usu, B,2

¹⁶⁴ TFYK 971,15b; Chavannes, *Notes*,s. 76

¹⁶⁵ TFYK 971,18a; Chavannes, *Notes*,s.84.

¹⁶⁶ HTS 5,s.149; CTS 9,s.228; Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri",s.30,31

Halbuki, A-pu-ssu isyan ettikten sonra yenileceğini anlayınca Karluklara sığınmış, onlar da onu hiç bekletmeden Çin başkentine göndermişlerdi. İmparator da onlara bir fermandan yüksek Çin unvanlarını takdim etti. Aynı yılın 12. Ayında karluklar kendi memleketlerinin mahsullerini sunmak için elçi göndermişler, karşılığında Çinliler de 754 yılının 5. Ayında bir mektup yollamışlardır¹⁶⁷.

Bundan sonra ancak, 791 yılında Çin kaynaklarında Karluklara ait bilgi vardır. Bu kayda göre Tibetlilerle ittifak yapan Karluklar, birlikte Kagan Stupa(Beşbalık'ın kuzeyi)'yı aldılar. Zaten artık Onların Çinlilerle komşuluğu kalmamıştır¹⁶⁸.11. ve 12.asırlarda Kuku Nor civarında görülen Karluk bakiyelerinin bunlar olduğu sanılmaktadır¹⁶⁹.

Türgişlerin, batıda zayıflayıp yıkılışa gitmeleri üzerine onların bıraktığı boşluğu Karluklar doldurmaya başladı. 712 yılında Kapgan, Batı Gök-Türk ülkesine doğru yaptığı seferde Sarı Türgiş siyasî birliğine ağır bir darbe vurmuştur. Altayların güneyindeki Karluklar da yavaş yavaş güneye doğru kaydılar. Bu arada 716'da Karagöl'de Kül Tegin'in hücumuna maruz kalmışlardı. Karluklar, buna rağmen Tokmak civarına yerleştiler ve Türgişlerle işbirliğine gittiler. Neticede iki Türgiş devleti ortaya çıktı. Biri Tokmak'ta diğeri 717'de Talas'ta kurulan Kara Türgiş devleti idi¹⁷⁰.

Taşkent'te idarecisi Batı Gök-Türk hanedanından gelen ve Tudun unvanını taşıyan devlet kuzeyde Sır Derya kıyısındaki Kara Türgiş devletiyle 740'tan sonra çatışmaya başladığında doğudaki Karlukları kendine müttefik yaptı ve üstünlük sağladı. Neticede Taşkent'te İ-nai-t'ou-tu-ch'iu-le idaresinde yeni bir siyasî birlik kuruldu. Yeni kurulan devlette Karluklar da görev almışlar ve Yabgu olmuşlardı. Ancak, çok geçmeden Taşkent şehir devletçisi Çin'in vassalı olduğunu kabul etti¹⁷¹.

751 senesinde Orta Asya tarihinin akışını değiştirecek bir hadise meydana geldi. T'ang imparatoru adına Doğu Türkistan'ı idare eden Kao Hsien-ch'ih, Taşkent Tudununu hapse attı. Tudun oğlu batıdaki diğer devletçiklere kaçarak durumu anlattı. Bunun üzerine Doğu Türkistan'ı Çin'in elinden kurtarmak için Arap kuvvetlerini ikna ettiler. Akabinde adı geçen Çinli vali

¹⁶⁷ TFYK; Chavannes, *Notes*,s.90

¹⁶⁸ Chavannes,s.305; Lin En-hsien,s.302

¹⁶⁹ Z.V.Togan, "Eftalitlerin Menşei Meselesi", İTED, IV,1-2,1964,s.58; Salman, "Karluk ...",s.189

¹⁷⁰ Bu konuda ayrıca bkz.*Qazaqstan Tarihi*, Almatı ,s.307

yaklaşık 350 km.lik bir yürüyüşten sonra Talas şehrine yaklaştı. Atlah denilen mevkide Arap ordularıyla Çin ordusu beş gün süren bir savaş yaptılar(temmuz 751). İşte bu çarpışmaların şiddetli anında Isık Göl Karlukları, Arapların tarafını tutarak Çin'e karşı cephe aldılar. Neticede önden ve arkadan saldırıya maruz kalan Çin ordusu yenilip geri çekildi¹⁷².

Bundan sonra serbest kalan Tanrı Dağlarının kuzey silsileleri Isık Göl tarafları ardından Talas Seyhun boylarına doğru Karluk grupları yayıldı. Ağırlık merkezleri artık Batı Türkistan idi. Tokmak, Evliya-ata ve diğer şehirleri ele geçirdiler. 766'ya doğru bir Karluk devleti kuruldu.¹⁷³

Bu arada Toharistan'da 710 yılından itibaren Karluk ismi İslâm kaynaklarında görülür. Söz konusu tarihte Bedehşan'da oturup Kuteybe tarafından öldürülen Eftalit Tarkan'ı Neyzek'in emrinde bir Karluk yabgusundan söz edilmektedir. 737'de de Arap kumandanı Esed'in faaliyetleri dolayısıyla bir Karluk yabgusundan bahis vardır. Ona mağlup olan Türgiş kaganı Sulu, Toharistan'a giderek Karluk yabgusunun yanına sığındı. 809 yılında Feyzabad yakınındaki Vascirt adlı yerde Karlukların varlığı bilinmektedir. X. asırda İbn Rüsteh, Amu Derya'nın kollarından Vahşab civarında Karlukların yaşadığını zikretmektedir. Hududül-alem'de ise Karlukların Hilend ve Belh'e kadar yayıldıkları bildirilmektedir. XII. Asırdaki olaylarda Buhara Karlukları, Karahanlı devleti adları geçer ve Çağaniyan ile Tirmiz, Nahşab, Kiş'de Karluklar Batı Karahanlı hükümdarları ile savaşırlar. Celaleddin Harezmsah, Gazne'ye geldiğinde karşısında yine Karlukları bulmuştur. Onların reisi Seyfeddin Hasan kendisine itaat etmişti. O Moğollardan kaçarken topraklarının bir kısmını Seyfeddin Hasan'a bıraktı. Aynı asrın sonunda onların Belh ve Tirmiz'e kaydıkları anlaşılmaktadır¹⁷⁴.

Çin'in Tanrı Dağları civarından elini çekmesi, bu havalide ve kuzeyde yaşayan boyların işine yaradı. Bundan sonra Tokmak(Suyab) ve Talas bölgesine gelen Karluklar, Türgişlerin Nu-shih-pi boyunun bulunduğu sahaları ve Batı Gök-Türklerinin eski merkezlerini ele geçirmişlerdi ve başkentleri Balasagun idi¹⁷⁵. Tuo-lu ve diğer Türgiş boyları onlara tabi olurken 766-775 yılları arasında Kaşgar'ı aldılar. Fergana'yı da Abbasîlerin elinden alıp, Oğuzlarla ittifak ederek,

¹⁷¹ Chavannes, *Documents*,s.142

¹⁷² V.Barthold, *Türkistan*, s.252 ; H.D.Yıldız, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler",s.71-82; D.M.Dunlop, "A New Source of Information on the Battle of Talas or Atlakh, *UJbhr*, 36,3-4s.326-330.

¹⁷³ İbn el-Esir, V, 365; H.A.R. Gibb, *Orta Asyada Arap Fütuhâtı*(türk.terc.) İstanbul 1930,s.80; Salman, "Karluk..",s.191; *Qazaqstan Tarihi*,s.307; P.B.Golden, "The Turcic Steppe in Early Samanid Times", *The Cambridge..* s.343,348

¹⁷⁴ *Hudud'ül-alem*,s.288; Togan, Eftalitlerin Menşei Meselesi,s.60; Pritsak, Karahanlılar mad.,İA,s.268; Salman, Karluk ...,s.192-193.

¹⁷⁵ Kafesoğlu, aynı eser,s.138-139

Peçenekleri yendiler. Tibetlilerle işbirliği yaparak Beşbalık'ın kuzeyindeki Kagan Stupa şehrini işgal ettiler. Kıscası 766'yı takip eden yıllarda müstakil bir Karluk devleti söz konusudur¹⁷⁶

Aslan İl Türgig bu esnada onların hükümdarı idi ve Kaşgar, Yarkent ve Talas bölgelerini yönetiyordu(780 sıraları). Adı geçen hükümdarın bir unvanı da Burguçan idi.¹⁷⁷ 791 yılında Karlukların Tibetlilerle işbirliği yapıp Kagan Stupa'yı almasından sonra Karlukların Uygurlarla çarpışması görülmemekle beraber 821 yılına ait Kara Balasagun Yazıtının Çince kısmında 791-812 tarihleri arasında Uygurlara mağlup oldukları bildirilmektedir. Uygurlar, topraklarının taciz edilmesine karşı 791'de Karlukları bozguna uğrattılar. 812 muhtemel tarihli hadisede ise ülkesine tecavüz eden Karlukları, Uygur hükümdarı Fergana'ya kadar hükümdarlarını ülkesini terk etmeye mecbur etmiştir. Neticede çok sayıda esir yakalayan Uygur hükümdarı ganimetle ülkesine dönmüştür. Bundan sonra Uygur kaganı Chin-chu-chi-huei'i bir kısım Karlukların üzerine yabgu tayin etti.

840 yılındaki Kırgız baskını sonrasında bir kısım Uygur, Hsi-shih-pang-t'e-le liderliğinde Karluklara sığındı. Diğer yandan IX. asrın ikinci yarısından sonra Tanrı Dağlarının doğu kısmına gelen Uygurlar da Karlukları tehdide başladı. Hudud'ül-Alem'e göre İli ve Isık Göl havalisindeki savaşlarda kesin netice elde eden taraf olmadı¹⁷⁸. Aynı devirde Kırgızlar da kuzeyden sürekli Karlukları taciz ettiler. Onların Bancul kasabası Kırgızların eline geçmişti.¹⁷⁹ Tibetlilerle 791'de ortak hareket ederek Kagan Stupa'yı ele geçirmişlerdi. 817-836 arasında kralları Ralpa-can devrinde bir Karluk elçisi Tibet kralını ziyarete gitti. Genelde ilişkileri dostça gelişti.¹⁸⁰

Batı yönünde Karluklar tabii ki Abbasîlerle münasebete girişecekti. Fergana'yı ele geçiren Karluklar bir süre sonra buralarını kaybetti. 772'de tekrar işgal ettiler. 775'te Halife Mehdi'nin üstünlüğün tanıyanlar arasında Karluk Yabgusu da vardı. Aynı yabgu 792-793'te Fergana'yı ele geçirince üzerine gelen Amr b. Cemil'i yenmeyi başarmış, ancak Yahya el-Bermekî'yi durduramamıştı. Daha sonra patlak veren Rafi b. Leys isyanına Karluklar da katıldılar. 809'da Karluklar ve diğer Türk boyları Rafi'yi terketti. Halife Memun zamanında bu tip mücadeleler devam etti. Abbasîler Karluk yabgusuna arazisi üzerinde mülkiyet tanımak zorunda

¹⁷⁶ Ayrıca bkz. Chavannes, *Documents...*, s.85; O.Pritsak, *Von den Karluk den Karachaniden*, s.270; Salman, s.194,195

¹⁷⁷ Donuk, *aynı eser*, s.11

¹⁷⁸ *Hudud'ül-alem*, s.287

¹⁷⁹ *aynı eser*, s.98

kaldılar(811). 816'da Otrar'da Karluklar, vezir Fadl b. Sahl'a karşı ağır bir hezimet aldılar. Karısı ve çocuklarını esir olarak veren Karluk yabgusunun kendisi Kimek ülkesine kaçtı. 822'de Fergana Karluklar tarafından bir kez daha işgal edildi ise de Horasan valisi tarafından geri alındı. Karluklar IX. asrın ikinci yarısında zayıflamaya başladılar. Kendi içlerinde karışıklığa sürüklendikleri gibi doğudan gelen Uygurların hücumları da onları sarsmış, nihayet Samanî devletinden İsmail b. Ahmed'in 893 yılında Sır Derya'nın doğusuna yaptığı seferde 10 bin Karluk öldürerek ağır bir darbe vurmuştur. Talas şehri dahi Samanîlerin eline geçerken Tunguz adlı Karluk hükümdarının hatunu dahil on beş bin kişi elde etti¹⁸¹.

893'ten sonra, Karluklara bir başka darbe Oğuzlar tarafından vurulmaya başlandı. Bu arada Oğuz Yabgusunun dahi öldüğü savaşlar yapıldı. Kaşgar şehri tarafında da Yağmalarla savaş devam etmekte idi. 943'e doğru Kaşgar'dan hareket eden Karahanlı hükümdarları Çu vadisine girerek Karluklara son verdiler¹⁸².

Hudud'ül-alem'de Karluklara ait on beş yer ismi gösterilmiştir. Karluk ülkesinin doğusunda Tibet'in bazı kısımları, Yağma ve Dokuz Oğuz sınırları, güneyinde Yağmaların bazı kısımları ile Maverünnehir ülkesi, batısında Oğuz sınırları ile, kuzeyinde Tuhsi, Çigil, Dokuz Oğuz ülkeleri vardı. Burası mamur, mutedil iklimi olan bir yerd. Karlukların kendisi hoş ahlaklı ve medeni insanlardı. Eski zamanlarda Karluk hükümdarları Cabguy veya Yabgu unvanını alıyorlardı. Onların bir kısmı avcı, bir kısmı çiftçi, bir kısmı çobandı. Zenginlikleri koyut at ve çeşitli kürkleri¹⁸³. X. asırda Çırçık ırmağının, Narın Irmağının kenarında Karlukların Basham bölgesi bulunuyordu¹⁸⁴. Yine aynı asırda Karluk hükümdarları Atasagun unvanını taşıyordu¹⁸⁵

Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca(840) Karlukların siyasi nüfuzu artmış, neticede bu bölgede kurulan Karahanlı devletinin esas kütlelerini meydana getirmişlerdir¹⁸⁶. Hatta Pendname'nin bildirdiğine göre Gazneli devletinin kurucusu Sebük Tegin, bir Karluk şehri olan Barshan'dan çıkmıştır¹⁸⁷. Karluklar zamanla Karahanlı devletine cephe almışlardı. Bu durum

¹⁸⁰ H.Hoffmann, Die Qarluq in der Tibetischen Literatur, *Oriens*, sayı 3(1950) s.199 vd.; P.B.Golden, the Turkic steps ...s.350; Salman, Karluk ...s, 200,201.

¹⁸¹ V.Bucher, Samaniler mad, İA, s.140; Barthold, *Türkistan*,s.285; R.R.Arat, Karluk mad.,İA; Smagulov, Grigoryev, İtenov, *Oçerk po istorii srednevekogo Turkestana*, Almatı s.9-12; K.M.Baypakov, *Srednevekovie goroda Kazahstana*, Almatı, 1998,s.84

¹⁸² Salman, s.199

¹⁸³ *Hududül alem*,s.97,98; Gerdizî,s. 256,257'den Şeşen,s.63,64

¹⁸⁴ G.Le.Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905,s.482

¹⁸⁵ Donuk,s.32

¹⁸⁶ Pritsak, Karahanlılar mad, İA ; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.139

¹⁸⁷ E.Merçil, " Sebük Tegin'in Pendnamesi", İTED,VI,1-2,1975,s.222-227

doğudan gelen Karahıtayların işini kolaylaştırmıştır¹⁸⁸. Özellikle Katavan(Katvan) savaşında olumsuz etki yaptıkları ve 1137 yılından sonra onların Horasana kadar sokulmalarına sebep oldukları bilinmektedir.¹⁸⁹

Kıpçaklar:

Kıpçak ismi ilk defa Tobol-İşim ırmakları çevresinde tarih sahnesinde görülmektedir. O sırada İrtiş Irmağı civarında Kimekler yaşıyorlardı. Peçeneklerin de kuzeyinde idiler¹⁹⁰. Kunlar ise Çin'in Kansu-Ordos bölgesinin kuzeyinde bulunuyorlardı. Kunlar doğudan gelerek Kıpçaklarla ve Kimeklerle karıştı. 300 bin çadırılık bir halk gurubu kuzey batı Çin'den çıkarak Karahanlı ülkesine saldırmak istemiş, ancak Karahanlı hükümdarı Togan tarafından geri püskürtülmüşlerdi(1017/1018)¹⁹¹. Kıpçakların Türklerden bir cins olduğu Kaşgarlı Mahmud tarafından bildirilmiştir¹⁹².

Kıpçaklar aslında XI. asırdan sonra İrtiş Irmağından Tuna nehrine Orta Avrupaya kadar uzanan geniş bir sahada önem kazanmışlardı. Bu önemleri bundan sonra üç kıtada asırlarca devam etmiştir. Ancak burada konumuzu ilgilendiren kısmı onların tarih sahnesine çıkışlarıdır. Kıpçaklar kaynaklarda bilindiği gibi Kıpçak(Kıfşak)(İslâm), Kun(Macar),Khartes(Ermeni), Polvets ve Polovtsı(Rus), Falben, Falones, Valani, Valwen, Pallidi(Alman ve diğer) Kumanos, Kumanoi, cumanus, komani(Bizanslılar ve Latinler) gibi adlarla anılmışlardır¹⁹³. Bununla birlikte en yaygın kullanılan isimleri Kıpçak ve Kuman'dır. Esasında Kuman-Kıpçak birliği X arın sonunda Kimek,Kıpçak ve kuzey batı Çin'den gelen Kunların(Sarılara) birleşmesiyle meydana gelmiştir. Zaten Kuman ismi Kunların, Kıpçaklara dahil olmasından sonra başlamaktadır(1012-1013)¹⁹⁴. Diğer taraftan Kuman ismine¹⁹⁵ Ermenice, Rusça ve Almanca kaynaklarda sarı, aman renginde olan sarı saç anlamları verilmiştir.

¹⁸⁸ İbnül-Esir, XI, s.80-84; Atamelik Cuveynî, *Tarih-i Cihan-guşa(terc. M.Öztürk) Ankara 1999, s305*; Kafesoğlu aynı eser,s.140; R.R.Arat, *Karlık Mad İA,VI,s.351 vd.*

¹⁸⁹ Kafesoğlu, *Harezmsahlar,s. 52 vd.*; Köymen, *Büyük Selçuklu Devleti, II, Ankara 1954s.326-329*; E.Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri, s.69*

¹⁹⁰ *Hududül alem,s.101*

¹⁹¹ İbn'ül Esir, IX, s.232-233; O.Pritsak, *Karahanlı mad İA, VI, s.256*; L.Rasony, *Tarihte Türklük,s.137* ; R.R.Arat, *Kıpçak mad. İA,VI, s.714.*

¹⁹² DLT,I,s.494; Şeşen,s.28; P.B.Golden, s.277 vd.

¹⁹³ G.Moravcsik, *Byzantino-Turcica,II, s.148 vd.* Kafesoğlu,s. 175; Kurat, *Peçenek Tarihi,s.183*; L.Rasony, *Tarihte Türklük,s.136,137*; S.M.Ahincanov, *Kıpçaki, Almatı 1995,s.4 vd.*

¹⁹⁴ J.Marquart, *Über das volkstum der Komanen, Berlin 1914*; L.Rasony, aynı eser,s. 138

¹⁹⁵ Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri,s.70*

Kıpçaklar, IX.veXI. asırlarda İrtiş ırmağı, Balkaş gölü civarından kuzey Sır Derya ve Orta-Batı Kazakistan bozkırlarında yaşıyorlardı¹⁹⁶. XI. Asrın başlarında(1030'larda) İtil ırmağına geldiler¹⁹⁷

Kırgızlar:

Kırgızların eski yurdu yani esas anayurtları Kögmen Dağlarının kuzeyi, Yenisey Nehrinin kollarından Kem havzası idi.

Kırgız adı etimolojik çalışmalarla etüd edilmiştir¹⁹⁸. Ancak, günümüze kadar kesin neticelere hala varılamadığı görülmektedir. Bu filolojik mesele ise de araştırmaların neticesinde kelime anlamı olarak Kırgız adının kır-gezmek'ten veya Kırk Oğuz'dan geldiği konusunda önemli fikirler olduğunu söyleyebiliriz. Çince metinlerde ise Kırgız ismi ilk defa Ke-k'un olarak kaydedilmiştir¹⁹⁹. Bu Kırgız isminin tarihte bilinen ilk transkripsiyonudur. Daha sonra Chien-k'un şeklinde zikredildiğine rastlıyoruz²⁰⁰. Gök-Türklerin ilk zamanlarında(555'lerde) Ch'i-ku²⁰¹, 648 yılı dolaylarında Chie-ku²⁰², Büyük Uygur Kaganlığı döneminde(744-840) Chie-ku, Hsia-chia-ssu, Chia-chia-ssu²⁰³ ve Ho-ke-ssu²⁰⁴ gibi isimlerle yazılmışlardır. Bunların hepsi Kırgız isminin değişik transkripsiyonlarıdır. Fakat, WHTK'da²⁰⁵ verilen Ho-ke-ssu okunuşu Kırgız ismine en yakın olanıdır. 603 yılı dolaylarında Töles boyları için verilen listede geçen He-ku'ların ki, bunlar Tanrı Dağlarındaki Pai-shan'(Aktaş)ın kuzey eteklerinde yaşıyorlardı²⁰⁶, Kırgız isminin son transkripsiyonu He-ke-ssu'ya yakınlığından dolayı söz konusu tarihte bu adla anıldıkları sonucunu ortaya koymaktadır²⁰⁷. Bu durum Kırgız ismi konusunda yeni bir fikir verdiği gibi aslında aşağıda bahsedilen onların Türk kökenli olmadıkları konusundaki iddialara en iyi cevaptır. Bunun yanında Kırgız adının yüzyıllar boyu devamlılığını göstermesi bir başka enteresan noktadır.

¹⁹⁶ Ahincanov,s.s.155,156

¹⁹⁷ Kurat, aynı eser,s.73

¹⁹⁸ Mesela bkz.L.Ligeti, Kırgız İsmi'nin Menşei, *Türkiyat Mecmuası*, I,1925, s.231-249;L.Bazin, *Les Calendriers Turc Ancien et Mediavaux*, Lille 1974, s.103; E.G.Pulleyblank, The Name of the Kirghiz, *Central Asiatic Journal*, 34, 1990, s.98-109.

¹⁹⁹ SC 110,s.2893 HS 94A,s.3753

²⁰⁰ HS 94B,s.3800;HTS 215B,6149;WHTK 2724a; TC 6729c

²⁰¹ CS 50,s.909

²⁰² CTS 194A,s.5165;HTS 215A,s.6041

²⁰³ WHTK 2724a,b;TC aynı yer; HTS 217Bs.6149-6159

²⁰⁴ WHTK 2724b

²⁰⁵ 2724a,b

²⁰⁶ SS 84,s.1879;PS 99,s.3303

²⁰⁷ TFYK 996,6a

Kırgızların aslında Türk olmayıp VI. Asırda Türkleştiklerine dair ileri sürülen fikirlere kesinlikle katılmıyoruz²⁰⁸. Onların fikri esasında Kırgızların “ yeşil gözlü sarışın veya kızıl saçlı olduklarına ve de kurttan türeyen kimselerden değildir” şeklindeki kayıtlara dayanmaktadır. Bunlardan başka diğer eski Türk boylarıyla kültürel açıdan her hangi farklı bir tarafları olduğu konusunda kayıt yoktur. Üstelik kurttan türeme rivayeti ile ilgili bilgiler sadece Gök-Türklere değil, Kao-ch’e’lara ve Wu-sun’lara aittir. Gök-Türk döneminde kurt yani A-shih-na’ya bağlananlar yalnız hanedandır²⁰⁹. Bunun yanında çok sayıda diğer Türk boylarının kurt efsanesiyle ilgisi bulunmamaktadır(Töles boyları, Türgişler, Sir Tarduşlar, Bayırkular, Oğuzlar, Uygurlar, Karluklar ve benzeri küçük boylarda) . Dolayısıyla kurttan türeme rivayeti yok diye Kırgızları Türk asıllı saymamak kanaatimizce doğru değildir; ayrıca Eberhard “ Türklerden değildir demekle “²¹⁰ sadece Gök-Türk hanedanlığının bağlı olduğu kabileden gelmediğine işaret etmiştir. Renk açısından farklı olduklarının bildirilmesi de Kırgızların başka bir etnik kökenden geldiklerini göstermez. Çünkü Hazarlar, Bulgarlar, Kuman-Kıpçaklar tarihî kaynaklarda sarışın ve mavi gözlü tasvir edilmişlerdir. Diğer taraftan Türk adını taşıyan I.Gök-Türk devletinin meşhur kaganı Mukan(553-572) dahi Çin kaynaklarında “kızıl yüzlü, renkli gözlü(donuk cam gibi)” ifadesiyle anlatılmıştır²¹¹. Bizim görüşümüzü destekleyen en önemli delil Kırgızların ortaya çıktığı bölgenin yapılan arkeolojik kazılar neticesinde en eski Türk yurdu olarak belirlenmesidir²¹². M.Ö. 2500-1700 arası Afanesyevo sonra 1700-1200 arası Andronovo kültürlerinin temsilcilerinin Türk soyunun proto-tipi olduğu anlaşılmıştır²¹³.

Kırgızlar, bilinen tarihte ilk defa Büyük Hun imparatorluğunun Shan-yü’sü Mo-tun zamanında zikredilmişlerdir²¹⁴. Buna göre Hunların kuzeyinde bulunan Kırgızlar, Ting-ling, Ch’ü-she, Hun-yü, Hsin-li gibi boylar arasında yaşıyorlar ve Ke-k’un ismiyle adlandırılıyorlardı. Muhtemelen M.Ö.203 yılı dolaylarında adını saydığımız diğer kabilelerle bağlanan Kırgızlardan bundan sonra bahis yoktur. Bu esnada Altay dağlarının kuzeyinde Kem ırmağı civarında yaşıyorlardı²¹⁵.

²⁰⁸ W.Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927,s.vd; Eberhard, *aynı eser*,s.67-70;

A.P.Okladnikov, *Ancient Population of Siberia and its Cultures*, Massachusetts 1959,s.41

²⁰⁹ CS 50, 907vd.; SS 84,s.1864; PS 99,s.3285 vd.

²¹⁰ aynı yer

²¹¹ CS 50,s.909; TT 1068a; WHTK 1867b; TFYK 997,2a; ayrıca bkz .Liu,I,s.15 vd.; A.Taşağıl, *Gök-Türkler*,s.26

²¹² Bu konuda daha fazla bilgi için bkz.B.Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*,s.7-28

²¹³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*,s.47-48

²¹⁴ SC 110,s.2893;HS 94A,s.3753

²¹⁵ HS 94B,s.3800

M.Ö. 46 yılında Chih-chih Shan-yü tarafından mağlup edilen Kırgızlar, bu hükümdara itaat etmek zorunda kışıldardı. Bu sefer Chien-k'un adıyla zikredilen Kırgızlar, Chih-chih tarafından yenilince devletin doğusundaki asıl merkezine 7 bin li(3710 km) mesafede bir yere çekilmişlerdi. Güneydeki Kuca(Ch'ü-she)'ya ise beş in li(2650 km) uzaklıkta idiler²¹⁶. Söz konusu bölge Altay dağlarının kuzeyine ve Tannu-ola(Sayan) dağlarının batısına düşmektedir. Kırgızlardan haber alamadığımız bunun öncesi devirde Wu-sun'ların yaşadığı Isık Gölün kuzeyine doğru yayıldıkları ve Chih-chih Shan-yü tarafından mağlup edilince tekrar eski yerlerine döndükleri anlaşılmaktadır.

M.Ö. 99'da iki Çinli general Li Ling ve Wei Lü, Çin'deki Han hanedanından kaçıp Hunlara sığındıkları zaman, Hunlar, bu generallerden Wei Lü'yü Ting-ling'ler üzerine, Li Ling'i ise Kırgızlar üzerine idareci tayin ettiler²¹⁷. Bunlardan başka Hun döneminde Kırgızlarla ilgili kayıt yoktur. Hiçbir yerde ve olayda adlarından bahsedilmemektedir.

Kırgızların, Gök-Türk Devletinin kuruluşundan itibaren tarihî metinlerde yer almaya başladığı görülmektedir. Aslında Kırgızların Gök-Türk Devleti kurulmadan önce menşe efsanelerinde adlarına tesadüf edilmektedir. Gök-Türklerin ikinci menşe efsanesinde Abakan nehri ile kem nehrinin arasında yaşadıklarından bahis vardır. Buna göre:" Gök-Türklerin atalarından Ni-shih-tou'nun oğullarından birisi değişip, beyaz ördek olmuştur. Unvanları Ch'i-ku idi. Ve Abakan(A-fu) suyu ile Kem(Chien) suyu arasında yaşıyorlardı"²¹⁸. Efsanevî kayıt olması sebebiyle fazla ilmi değeri bulunmayan bu bilgiden yine de Kırgızların 552 yılından önceki dönemde Kem nehri ile Abakan ırmağı arasında yaşadıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Ayrıca bu bilgi Kırgızların Türk olmadıkları ileri sürenlere karşı, Gök-Türklerle olan yakınlığını göstermesi açısından son derece önemlidir.

552 yılı dolaylarında Gök-Türk devletinin kuruluşu esnasında Kırgızların adı tarihi kayıtlarda geçmemektedir. Ancak, 553 yılında Gök-Türk devletinin başına geçen Mukan Kagan, 555 yılında devletini hızla büyötmeye başlamıştı. Bu yılda doğudaki Ch'i-tan(Kıtan) kavminin yenilmesinden sonra Mukan'a kuzeylerindeki Kırgızlar itaat etmişlerdi. Aynı sırada Kırgızlar Baykal Gölü civarında yaşıyorlardı. Kaynaklarda Kırgızlar üzerine her hangi bir seferden bahsedilmemesi ve Mukan Kagan'ın diğer zaferlerinden farklı olarak " itaat altına alındı"

²¹⁶ HTS 217B,s.6149;TC 6729c; WHTK 2687a

²¹⁷ Li Ling'in biyografisi HS 54, s.2450-58'de bulunmaktadır.

²¹⁸ CS 50s.908; PS 99,s.3285; TT 1067c

ifadesinin kullanılması²¹⁹ onların kendiliğinden hızla yükselen Gök-Türk devletine bağlandığı fikrini ortaya çıkarmaktadır.

568 yılında Bizans elçisi Zemerkhos, Batı Gök-Türklerini idare eden İstemi Yabgu'nun yanına Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Aktağ'a gittiğinde kendisine bir Kırgız kızı sunulmuştu²²⁰.

572 yılında Mukan Kagan ölünce onun yas törenine katılan kavimler arasında Kırgızlar da vardı. Çin kaynaklarının haber vermediği bu hadiseyi Orhun Abidelerinde bulabiliyoruz²²¹.

630 yılında Batı ve Doğu Gök-Türk devletleri yıkılarak Çin'deki T'ang hanedanına bağlanmışlardı. Neticede Orta Asya'ya yaşayan Türk boyları bağımsız hareket etmeye başladılar. Sir Tarduşlar bunların en kuvvetlisi idi. 627 yılını takip eden zaman sürecinde Sir Tarduşlara bağlandığı anlaşılan Kırgızlar onlar tarafından gönderilen bir ilteber tarafından idare ediliyorlardı. Ayrıca Ch'i-hsi-pei, Chü-sha-p'o-pei ve A-mi-pei adlarında üç Kırgız idareci de yönetimde söz sahibi idi. Diğer boyların çoğu onlara itaat etmişti. Bu arada Gök-Türk hanedanından Ch'e-pi Tegin, Karluk ve Kırgız(Chie-ku) gibi Türk boylarını kendine bağlayarak kuvvetlendi²²². Daha sonra kendini kagan ilân eden söz konusu tegin Çin'deki T'ang imparatorluğunun entrikaları neticesinde pasifize edilmişti. 648 yılında cereyan eden bu hadiseler neticesine Karluk, Sir Tarduş, Bugut(P'u-ku) ve benzeri Türk boylarını elçi gönderip Çin imparatoruna hediyeler sunmuşlardı. Kırgızlar da bu esnada elçi göndererek Çin imparatoruna kendi ülkelerinde yetişen mallardan hediye verdiler. Arkasından reisleri ilteber unvanlı Shih-po-ch'ü A-chan adlı şahıs T'ang sarayına geldi. İmparator T'ai-tsung onun şerefine eğlence tertip etti. 650 yılını takiben Gök-Türk ülkesi askerî valiliklere bölündüğü zaman Kırgız(Chien-k'un) askerî valiliği de ihdas edildi. Kırgız reisi ilteber, askeri vali ve sol istihkam(savunma) generali ve de Li-yen-jan Tu-hu olarak tayin edildi. Bundan sonra imparator kao-tsung zamanında(650-683) tekrar Çin sarayına elçi gönderdiler²²³.

708 yılında Kırgızlar tekrar Çin'e elçi göndererek kendi ülke mallarından sundular. Arkasından 713-755 yılları arasında tam dört kere daha Çin sarayına elçiler yollayarak hediye verdiler. 758'de Uygurlar tarafından yenilerek itaat altına alındılar. Bundan sonra Büyük Uygur Kaganlığına dahil olduklarından Çin ile resmî temas kuramamışlardır. Uygur hakimiyeti altında Kırgızların adı Chia-chia-ssu şeklinde değişti. Anlamı sarı-kızıl yüzlü demek idi. Bu esnada

²¹⁹ TCTC 166,s.5140; CS 50, s.908;PS 99,s.3285; TT 1067c

²²⁰ L.Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*(trc. S.Karatay) Ankara 1986,s.66

²²¹ KT, doğu,4 ve BK ,doğu, 5

²²² CTS 194A,s.5165;HTS 215A,s.6041

Kırgızlar, yine de Karluk, Tibet, İran(Ta-shih) gibi boy ve devletlerle münasebetlerini devam ettirdiler. Uygurlar, onların reisi A-je'ya makam ve unvanlar vermişlerdi. Zamanla Uygurlar kuvvetten düşünce A-je kaganlığını ilan etti. Bunun üzerine Uygurlar bazı kumandanlarını göndererek isyanı bastırmak istedilerse de Uygur kumandanları kuvvetli Kırgız ordularıyla baş edemediler. Üstelik Uygur kumandanlarından Küllüg Baga (Chü-lü Mo-ho), Kırgız kaganı A-je'ya rehberlik ederek Uygur kaganının merkezini bastırttı. Yenilen Uygur kaganı Ho-sa öldürüldü(840). Diğer bütün Uygur kumandanları ve teginleri de mağlup olmuştu. Uygurların altından otağı ve Çin asıllı T'ai-ho prensesleri Kırgızların eline geçti. Daha sonra Kırgız kaganı kendi merkezini Burası Uygur kaganının merkezine on beş günlük mesafede olan Lao dağının güneyine nakletti.²²⁴ 840 yılının Eylül ayında Kırgızların ani hücumuna maruz kalan Uygurların bir kısmı güneye doğru ilerlemiş, 60 li genişliğindeki bir alana yayılan kütleden Çin halkı çok korkup, kendi ülkelerinin içlerine kaçmaya başlamıştı. Mağlup Uygurlardan Üge, 841 yılının baharında kaganlığını ilan ederek ordugahını Ts'o-tzu-shan'da kurdu. Bu sırada Çinli devlet adamı Li Te-yü devreye girmiş ve Uygurların eskiden Çin'e yaptığı yardımları hatırlatarak onların himaye edilmesini sağlamıştı.

Kırgızlar, elde ettikleri büyük zaferden bir yıl sonra on tarkandan oluşan bir elçi heyetini Çin'e gönderdiler. Heyetin gayesi Kırgızlarla Çin arasında iyi ilişkiler tesis etmek ve Uygurların elinden alınan T'ai-he prensesi iade etmek idi. Ancak, Uygur kaganı Üge, Kırgız elçilik heyetini yolda bastı ve tarkanların hepsini öldürerek, adı geçen prensesi ele geçirdi²²⁵.

Bu arada Çin imparatoru yiyecek sıkıntısı çeken Uygurlara yirmi bin ölçek tahıl vermiş, fakat yerleşmeleri için Çin'in içlerine girmelerine müsaade etmemişti. Akabinde Uygurlar arasında anlaşmazlıklar çıktı ve istikrarlı bir devlet kuramadılar²²⁶.

Kırgızlar, yaklaşık bir asır süren Büyük Uygur Kaganlığına son vererek Ötüken bölgesini ele geçirmişlerdi. Akabinde bağımsızlıklarını ilerletmek ve sağlam bir devlet kurmak için harekete geçtiler. Çin'deki T'ang hanedanıyla iyi ilişkiler kurma teşebbüsleri, arta kalan Uygurların kaganı Üge tarafından elçileri öldürülmek suretiyle başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun üzerine 842 yılının sonbaharında Kırgızlar, T'ang hanedanına bir elçi daha göndererek, T'ai-he prensesin durumunu sordular ve öldürülen tarkanların intikamı için Uygurlara saldırmak üzere

²²³ HTS 217B,s.6149;TC 6729c; WHTK 2724c

²²⁴ HTS 217B,s.6149-50; WHTK 2724c

²²⁵ TFYK 997,14a; TCTC 246

²²⁶ Bu hadiselerin teferruatı için bkz.Li Te-yü, s.47 vd.

izin istediler²²⁷ . Çünkü Uygurlar, o sırada Çin'in himayesinde idi. Buna rağmen Üge Kagan her fırsatta T'ang imparatorluğu topraklarına saldırıyordu. Neticede çeşitli entrikalarla Üge Kagan'ı zor duruma düşüren Çinliler, Sha-t'o ve Ch'i-pi gibi kendi idareleri altındaki boylarla harekete geçerek Üge Kagan'a baskın düzenlediler. Çarpışmalar sırasında yaralanan Üge, T'ai-he prensesi ve diğer ağırlıklarını savaş meydanında bırakarak Hei-ch'e-tzu(Kara Arabalı Oğulları) kabilesinin yanına sığındı. Çinli prenses de kendi ülkesine teslim edildi.

843 senesinin başlarında Kırgızlar, Chu-wu-he-suo başkanlığında bir elçilik heyetini daha T'ang hanedanına yollayarak yeni kurdukları devletin tanınmasını istediler²²⁸ . Adı geçen elçi üç sene sonra T'ang hanedanı başkentine varabildi. İmparator onun gelişinden çok memnun olmuştu. Hemen teşrifat işlerinden sorumlu vezir Chao Fan'a Kırgız ülkesine gitmesini emrettiği gibi, Li Te-yü'ye Kırgızlar hakkında teferruatlı bir rapor hazırlamasını emretti. Chao Fan'ın götürmesi için imparator tarafından Li Te-yü'e bir ferman hazırlatıldı. Fermanda imparator Kırgız kaganının sağlık başarı ve mutluluk içinde olmasını diliyor ve sonra, onun başarılarının ününün Çin sarayının kapılarına kadar ulaştığını belirtiyor, arkasından Kırgız kaganının cesaretini, aklını kabiliyetini övüyordu. Bundan sonra tarihin derinliklerinden o vakte kadar meydana gelen Kırgız- Çin ilişkilerini açıklayarak, bütün yabancı kavimlerin Çin'e tabî olduğu zamanları vurguluyordu. Sonra kendi tahta çıkışından ve Kırgızlarla eski münasebetleri devam ettirmek istediğinden bahisle Uygurların, 742 senesinden sonra arlarını ayırdığını söylüyordu. Uygurların Çin'e çok zarar verdiğini fakat, T'ang hanedanına en sıkışık anlarında yardım ettiğini(Çin'deki isyanların bastırılması sırasında) ifade ederek şimdi Çin'in sınırlarında sığıntı olarak yaşadıklarını vurguluyordu. Kırgızlar tarafından mağlup edilince Çin'e yaklaştıklarını fakat onların yardımlarına rağmen Çin sınırlarını sık sık taciz ettiklerini ve ani baskınlar düzenlediklerini ve bu yüzden Liou Mien adlı kumandanın onlara baskın yapıp Kırgızların sorduğu T'ai-he prensesi kurtardığını ve Uygurların dağıldığını bildiriyordu. Bundan sonra Kırgızları, mağlup Üge Kagan'ın sığındığı Hei-ch'e-tzu kabilesine karşı hücumla davet ediyor,

²²⁷ TCTC 246 : gönderilen elçinin adı T'a-pu-he-tsu idi ve bu elçi Çinlilere şöyle dedi: “ *Daha önce T'ai-he prensesi size teslim etmek için Tu-lü-shih-he ve diğerlerini göndermiştik. Fakat, şimdiye kadar onlardan hiç haber gelmedi. Onlar sarayınıza kadar varabildi mi? Yoksa kötü adamlar tarafından yakalandılar mı? Bunun hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Şimdi biz ordularımızı göndererek aramaya çalışıyoruz. İster göğe çıkmış olsunlar, isterse yerin dibine girmiş olsunlar, biz onları muhakkak arayıp bulacağız. Bundan başka Kara Irmak(He-le ch'uan)'a göçüp Uygurların eski memleketlerinde oturacağız. Ayrıca onların hakimiyetleri altında bulunan Kuca, Beşbalık Tatan gibi beş kabilenin yerlerini elde edeceğiz.*

²²⁸ CTS 18A; HTS 217B,s.6150 . Bu arada HTS göst.yer de Chu-wu'nun kabile adı(soyadı), He-su'nun ise Hecetur, Suo'nun –sol olduğu şeklinde ve tam olarak çok cesur ve sol tarafından ok atan bir şahsiyet şeklinde enteresan bir açıklama vardır.

bu şekilde iki ülkenin arasının dost olabileceğini ve barış içinde yaşayacaklarını açıklıyordu.²²⁹ Bu yılın haziran ayında ise Wen-wu-ho adlı Kırgız elçisi Çin sarayına gelmiş, imparatorun eğer Uygurlar ile Hei-ch'e-tzu lara saldırırlarsa kaganlıklarının tanınacağı konusunda bir cevap almışlardı²³⁰ Aynı yılın başında Çinli devlet adamı Chao Fan'ın imparatoruna sunduğu rapordan Uygurların An-hsi(Kuca) ve Beşbalık(Pei-t'ing)'a taarruz ettiklerini anlıyoruz²³¹. Bunun üzerine Çin sarayında uzun tartışmalar yapıldı. Neticede Kırgızlara sefer düzenlenmemesine karar verildi(Çinliler çekiniyor)²³². Çin imparatoru onların bu isteğine başka bir istekle cevap verdi. Onların isteği Kırgızların, Çin adına Üge Kagan'ın sığındığı Hei-ch'e-tzu kabilesine hücum etmeleri idi. Birkaç ay sonra Kırgızlar aynı teklifte bulduklarında Çin imparatoru aynı cevabı verdi ve ancak, onların cezalandırılması karşılığında Kırgız Kaganlığını tanıyacağını bildirdi. Kırgızların Çin'in karşı teklifini uzun süre kabul etmediği anlaşılıyor.

844 yılın martında nihayet Çinliler, Kırgızlarla, Uygurlar ve Hei-ch'e-tzu kabilesini cezalandırma konusunda bir anlaşma yapabildiler. Kırgızların elçi Tirek İnanç (Ti-te i-ssu-nan-chu) iki beyaz atla ve mektupla T'ang sarayına gelmişti. Elçiye son derece hürmetle muamele edilmiş şerefine eğlenceler düzenlenmişti²³³.Yapılan anlaşmaya göre o yılın sonbaharında Kırgızlar, hücumla geçecekler, Çin orduları ise You-chou, T'ai-yüan, Chen-wu, T'ien-te bölgelerinin birlikleri halinde hareket edip önemli geçitler üzerinde onları bekleyeceklerdi. Neticede Uygurlar ve Hei-ch'e-tzu'ların etrafa dağılan insanlarını yakalayacaklardı. Kırgız kaganı A-je sonbaharda atların güçlenmesi fırsat bilerek Uygurlar ve Hei-ch'e-tzu kabilesine saldıracağını, bunun için Çin imparatorundan sefer tarihinin kendisine bildirilmesini istedi. Bir yıl sonra Kırgız Kaganına Tsung-ying hsiung-wu ch'eng-ming Kagan unvanını vermek üzere bir elçiyi göndereceği sırada Çin imparatorunun kendisi yani Wu-tsung öldü. 845 yılının nisan ayında Li Shih adlı bir elçi Kırgızlara doğru yola çıkmak üzere hazırlattırılmıştı. Yeni imparator Hsüan-tsung, kuzey komşularına karşı aynı politikayı devam ettirmek niyetinde idi²³⁴. Aslında imparator öldükten sonra Kırgızların kagan olarak tanındığı belgeyi götürecek olan elçi Li Shih, Kırgızların çok uzakta olduğunu, artık Çin'le baş edemeyeceklerini ileri sürerek yeni

²²⁹ Bu konuda bkz. Tsai Wen-shen,155-159; TCTC 247

²³⁰ TCTC 247

²³¹ TFYK 994,1b

²³² TCTC 247 ve de Tsai Wen-shen,148-150,152-153

²³³ TFYK 980,19b; Tsai Wen-shen,s.164-172; TCTC 247; CTS 18B; HTS 217B,s.6150

²³⁴ HTS 217B,6150; TCTC 248

imparatorun vazgeçmesini sağladı(846)²³⁵. Ancak, 847 yılında Li Ye başkanlığında bir elçilik heyeti Kırgızların yanına giderek kaganlarına Ying-wu ch'eng-ming Kagan unvanını tevcih etti²³⁶.

Bu arada Hei-ch'e-tzu kabilesine kaçan Üge Kagan, maiyetinin iyice azalması sebebiyle bundan sonra varlık gösteremedi. Etrafındaki insanların sayısı üç bine kadar düşmüştü. Kendi veziri İ-yin Çor tarafından Chin-shan(Altay Dağları)'da öldürüldü. Yerine kardeşi O-nie Tegin geçtiğinde artık Uygurların bu kısmı Moğol Hsi kabilesine bağlanmıştı. Çinliler Uygurların peşini bırakmıyordu. Nitekim 847 yılında Chang Chung-wu adlı kumandanı göndererek, Moğol Hsi'leri ağır bir bozguna uğrattılar. Açıkta kalan Uygurlar bu sefer beş yüz kişi halinde başka bir Moğol grubu olan Shih-wei'lere sığındılar. Çinliler, Shih-wei'lere de baskı yapınca O-nie Tegin, neticede karısı Ko-lu ve oğlu Tu-ssu Tegin ile dokuz kişi ile birlikte batıya doğru kaçtı. Arta kalan Uygurlar yedi kola ayrılarak Shih-wei'ler tarafından idare altına alınmıştı. Bu arada Kırgızlar kendi başbakanları Apa'yı 70 bin kişilik kuvvetle Shih-wei'lerin üzerine yolladı. Shih-wei'ler yenildi ve Uygurlar, Kırgızlar tarafından alınıp Gobi Çölünün kuzey taraflarına götürüldüler. Dağlara ve ormanlara kaçan Uygurlar ise Doğu Türkistan istikametinde ilerleyip Kuca civarındaki Uygurları idare eden Menlig Tegin'e bağlandılar²³⁷.

863 yılında Ağustos ayında Kırgızlar, Ho-i-nan-chih (Alp İnanç) adlı bir devlet adamlarını göndererek dediler ki;" Bize klasik kitaplar hediye etmenizi istiyoruz. Ayrıca her sene elçi göndererek Çin'i gezmek ve Çin takvimini öğrenmek isteriz. Bundan başka An-hsi bölgesinden itibaren bütün toprakları Çin hakimiyetine döndürmek için Uygurlara taaruz ederek onları cezalandırmamızı kabul etmenizi dileriz". Fakat, imparator bunu kabul etmedi²³⁸.

866 yılının sonunda Kırgızlar, İ-chih-lien-chih adlı bir elçi göndererek " biz değerli atlarımızı göndererek elçinizi karşılayacağız. Ayrıca Çin takvimi göndermenizi istiyoruz" dediler²³⁹. 860-873 yılları arasında Kırgızlar Çin'e üç defa elçi göndermişler ve hediye sunmuşlardı. Fakat, en sonuna kadar Uygurları kendi idareleri altına alamadılar. Bu vakitten sonra hediye vermek, karşılığında unvan almak gibi konuları Çin tarihçi memurlar bir daha yazmadılar.²⁴⁰

²³⁵ HTS 217B,s.6150; TCTC 248

²³⁶ TFYK 965,15a; TCTC 248; CTS 18B; HTS 217,s.6150

²³⁷ CTS 195A ; TCTC 248 ; HTS 217B,s.6150

²³⁸ TCTC 250

²³⁹ TCTC 250

²⁴⁰ HTS 217B,s.6150,6151

Buraya kadar bahsettiğimiz Çin kaynaklarının dışında Türkçe yazılı kitabelerde de Kırgız adı defalarca kaydedilmiştir²⁴¹. İleriş Kagan'ın 692 yılında ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Kapgan devletini her alanda güçlendirmeye başlamıştı. Tonyukuk kitabesinden anladığımız kadarıyla Çinliler, On-ok ve Kırgızlarla anlaşılabilir. On-ok ve Kırgızlar Altay dağlarında oturacaklar, Çinlilerle anlaşılabilir Gök-Türk kaganı Kapgan'a saldıracaklardı. Ancak, Kapgan ve Tonyukuk idarelerindeki Gök-Türk ordusu 696-697 kışında Kögmen dağlarını aşarak, Yenisey nehri kollarından Anı Irmağı kıyısında Kırgızları çok ağır bir bozguna uğrattı. Kırgızların hanı dahi orada öldürülmüştü²⁴². Ölen Kırgız kaganına atfen 716 yılında Kapgan Kagan, Bayırku'lar tarafından öldürüldüğü zaman yeni kagan Bilge tarafından onun adına balbal dikildi²⁴³.

Kırgızlar, 708 yılında Çin'deki T'ang imparatorluğu ile temasa geçmişlerdi. Bunun neticesinde isyan etmiş olmalı ki; 710 yılında Bilge ve Kül Tegin kardeşler tarafından yeniden mağlup edildiler²⁴⁴. 731 yılında Kül Tegin öldüğü zaman cenazesine Kırgızlardan Tarduş İnançu Çor gelmişti²⁴⁵.

Gök-Türk Devleti yıkılıp yerini Uygurlara bırakınca ilk kagan Bayan Çor(745-759) devletin birliğini sağlamak amacıyla Kırgızlarla savaşmıştı²⁴⁶. 779 yılından önce Böğü Kagan tarafından mağlup edilen Kırgızlar, onu öldürüp yerine geçen Tun Baga Tarkan(779-789)'dan da ağır bir darbe yediler²⁴⁷.

800'lü yılların başında Kırgızların yine Uygurlarla savaşlını yenildiklerini görüyoruz. Uygurlardan Kutlug Bilge Kagan, Kırgızlar üzerine çıktığı seferde, onların reisini öldürdüğü gibi çok sayıda at ve sığır ele geçirmişti. Ayrıca Kırgızların Orta Asya'daki diğer boy ve şehirlerle yaptığı demir ticareti Uygurların eline geçti²⁴⁸.

İslâm kaynaklarında Kırgızlar hakkında çok az malumat vardır. Sadece Yenisey nehrinin doğduğu kollardan söz ederler. İki yılda bir Maverâünnehr'e Kırgız ülkesinden kervan gelirmiş. Gelen mallar değerli kürkler, misk ve özellikle ok yapımında kullanılan ağaçlar(kayın) ve benzeri

²⁴¹ KT, D,4,14,15,17,18,21,24,25,36, K,13; BK, D,5,12,15,17,20,26; T,I,2,4,5,6, Suci 1-11; Şine Usu 10

²⁴² KT,D, 17-18; BK, D,15,17;T,I,3,4,6, 5

²⁴³ KT,D,25;BK,D,20

²⁴⁴ KT, D,35,36; BK,D,26,27. Ayrıca bkz. R.Giraud, *L'empire Des Turcs Celestes*, Paris 1960, s.175; L. Bazin, *aynı eser*,s.226

²⁴⁵ KT, K,13.

²⁴⁶ Şine Usu, doğu ,10; ayrıca bkz. Ögel, Şine Usu Yazıtının tarihi Önemi, *Belleten*, sayı 59, 1951,s.361-379;G.

Çandarlıoğlu, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*(İ.Ü. yayımlanmamış doğ. Tezi) İstanbul 1972,s.26

²⁴⁷ Suci, 1-11

²⁴⁸ Orkun,s.234 vd.; Çandarlıoğlu, *aynı eser*,s.126

idi. Oradan Kırgız ülkesine başta dokuma ürünleri ve bir çok ticaret malı giderdi. Kırgız kaganı Kemickeş adlı şehirde otururdu. Bundan başka şehirleri yoktu. Ölülerini yakan tek Türk kavmi olarak gösterilirler, çadırlarda keçeden kulübelerde otururlar, öldürücü oyunludurlar, ateşe taparlar. Onlara bağlı Furî isimli bir kabile vardı. Kırgız Hakan'ının oturduğu Kemekâs kasabası bulunuyordu. Küseym adlı bir Kırgız boyu daha vardı. Kürk misk ve hutüvv(boynuz) elde emek için avlanırlardı²⁴⁹.

DLT'de de Kırgızların Türklerden bir cins olduğu vurgulanmıştır²⁵⁰.

Kırgızların en kuvvetli olduğu zamanda seksen bin iyi yetişmiş asker çıkarabildiklerini öğreniyoruz²⁵¹. O sırada doğularında Kurikan'lar, güneylerinde Tibetliler, güney batılarında ise Karluklar bulunuyordu. Gelenekleri büyük oranda Gök-Türklerle aynı idi²⁵².

Kırgızların yaşadığı topraklar yazın çok sulu, rutubetli, bataklı idi. Kışın kar yığılırdı; yani çok yağardı. İnsanların hepsi uzun boylu ve iri yarıdır. Kızıl Saçlı, açık tenli yeşil gözlüdürler. Siyah saçlılara şanssız derlerdi. Kadın çok erkek az idi. Değerli taşlardan dizili küpeler takarlar, geleneklerine sıkı sıkıya geleneklerine bağlıdırlar. Erkekler ellerine kadınlar boyunlarına dövme yaparlardı. Eğlence ve şehvete düşkündürler.

Yıl başına Mao-shih(baş) ay derler ki, üç ay bir zaman birimi(mevsim) oluşturur. 12 ay bir yıl olur. Söz gelimi bir yıla kaplan derler. İklimleri çok soğuktur. Büyük ırmakların yarısı dahi donar. Darı buğday ve benzerlerini ekerler. Ezme suretiyle un yaparlar. Üçüncü ayda ekip, dokuzuncu ayda toplarlar. Yemek ve içki yaparlar. Ayrıca sebze ve meyvaları yoktur. Atları kuvvetli ve iridir. Mükemmel savaşanlar at başı(reis) olurlar. Develeri, sığırları koyunları çokça vardır. Zengin çiftçilerde birkaç bin hayvan olabilir.

Yabani hayvan olarak vahşi at, Ku-t'u²⁵³, sarı koyun, koç, kara kuyruk, geyik bulunur ki, kara kuyruklar ala geyiklere benzer ve kuyrukları daha büyük ve siyahtır. Balık olarak yedi-sekiz kadem(ayak) uzunluğunda Mie vardır. Mo-ken'ların ise kemikleri(kılçık) yoktur ve ağızları çenelerinin altında bulunur.

²⁴⁹ *Hudud'ül-Alem*,s. 96-97; Gerdizî, Zeynül ahbar;s.260-261; Avfi, Camii ül Hikâyât, s.488'tan Şeşen,63,64,75,91

²⁵⁰ DLT,I,381;Şeşen,s.28

²⁵¹ TT 200

²⁵² TT aynı yer; TPHYC 199,s.727

²⁵³ Yaban sığırı olabilir

Kuş olarak kartal, yabanî ördek, saksagan ve yabanî kaz vardır. Ağaç olarak, çam, kayın ağacı, kara ağaç, söğüt ve P'u çamı bulunmaktadır. Öyle yüksektirler ki; ok atılsa tepesine ulaşmaz. En çok kayın ağacı bulunur.

Maden olarak altın demir ve kalay çıkmaktadır. Her yağmurdan sonra demir elde edilir. Chia-sha adlı iyi cins demirden keskin silahlar yapılır ve bunlar Gök-Türklere ulaştırılırdı.

Silah olarak okları, yayları ve sancakları(mızrakları) bulunmaktadır. Süvarileri kendilerine ağaçtan kalkan yapıp, ayak ve bacaklarını korurlar. Bir de omuzlarına koydukları yuvarlak kalkanları imâl ederler ve bu şekilde kendilerini mızraklardan korurlar.

Onların reislerinin unvanı A-je idi. Bundan dolayı A-je soyadını taşıdıkları bilinmektedir. Bir sancak dikerek etrafında toplanırlar ve kızıl renge değer verirlerdi. Diğerleri ise kendi kabilelerine göre unvan almışlardı. Elbiseleri değerli samur ve kunduzdandır. A-je, kışın samurdan yazın altından başlık takar. Ucu sivri süslü altı tarafı bükülmüştür.

Halkının(maiyetinin) hepsi beyaz keçeden başlık takarlar, yanlarında bıçak vebileği taşı taşımayı severlerdi. Milletin giydiği elbise deridendir. Başlık takmazlar, kadınların elbiseleri yün ve ipekten imâl edilir. Elbiselerde kullanılan ipek, Beşbalık, Fergana ve İran'dan getirilirdi.

A-je, Yeşil Dağ'Ch'ing-shan)da konaklar. Etrafında duvar yerine çit vardır. Keçeler birleştirilmek suretiyle yapılan Mi-t'e Ch'ih-t'o adlı çadırı vardır. Kabile reisleri küçük çadırlarda otururlar. Askerler vazifeye çağrıldığında hepsi harekete geçerler. Samur ve yeşil fare kürkünü vergi olarak sunarlardı.

Devlet yönetiminde Kırgız hükümdarından başka altı makam vardır. Bunlar, başbakan(hsin-hsiang),tudun(T'u-tu), ch'ang-shih(sivil memur), general(chiang-chün), takan(Takan) gibi atı makam bulunuyordu. Yedi başbakan, üç tudun, on subayın hepsi askeri makamdırlar. Aynı zamanda, on beş yüksek memur bulunur. General ve tarkan olarak kimse tayin olunmamıştı. Kabilelerin hepsi at kınızı ile et yerler. Sadece A-je etli pide gibi bir şey yedi.

Musikî aleti olarak, flüt, davul, pipa, Tatar pipası, düdük, plaka ve ziller vardır.

Oyun olarak deve ve arslan oyunları, at oyunları ve ip oyunları bulunuyordu. Zamana bakmadan ruhlar arasında sadece otlara sulara kurban sunarlar. Sihirbazlarına kan derler. Evlenirken at ve koyun başlık parası olarak verilir. Zenginleri yüz veya bin koyun ile at verirler. Biri ölünce yüzlerini kesmezler. Sonra ceset yakılır, külleri ve kemikleri bir yıl sonra toprağa

gömülür. Gömme işlemi sırasında yine ağlaşırlar. Kışın ağaç kabuğundan örtülü evlerde otururlar.

Onların yazı dilleri tamamen Uygurlarla aynıdır. Kanunları çok serttir. Savaştan kaçanlar, memuriyetlerini iyi yapamayanlar, vatana ihanet edenler, hırsızlık yapanlar gibi suçların cezası başı uçurulmak suretiyle yerine getirilir. Hırsızlık yapanlar gibi suçların cezası başı uçurulmak suretiyle yerine getirilir. Hırsızlık yapan çocuğun başı babasının boynuna asılır ve ölüncüye kadar bunu taşırdı.

Kırgızların başbuğu A-je'nin merkezinden Uygurların merkezine deve ile kırk günde gidilebilirdi. Oraya giden elçiler, T'ien-te bölgesinden geçerek batıya(sağa) iki yüz li gittikleri zaman batı Shou-chiang-ch'eng adlı şehre varırlardı. Buradan kuzeye üç li gidildiğinde P'i-t'i-ch'üan adlı pınara varılır. Pınarın kuzey batısından Uygur merkezine bin beş yüz li mesafe bulunmaktadır. Burada doğuya ve batıya giden iki yol vardır. Pınarın kuzeyinden giden yol doğu yoludur. Uygur merkezinin kuzeyine altı yüz li gidildiğinde Hsie-e adlı nehre ulaşılır. Nehrin kuzey doğusunda Hsüe-shan(kar dağı) vardır. Orada su ve pınarlar çoktur. Ch'ing(yeşil) dağının doğusunda Chien(Kem) nehri bulunmaktadır. Nehir tamamen kuzey-doğu istikametinde akar. Doğuya gidildiğinde Po-ma T'u-chüe(Gök-Türklerin)'lerin topraklarına varılır ki; onlar Tu-po, Mie-lie-ko, Wo-chih olmak üzere üç boydurlar. Onların da reislerine erkin denir. Kayın ağacı kabuğundan odalarını örterler. Büyük bir kısmı attan çok iyi anlar. Tahtadan yapılmış at üzerinde hızlı giderler. Bir ayağını tahta üstüne koyup koltuk değneğine dayanarak yüz adım giderler. Onlar geceleri yağma yaparlar, gündüzleri dağılırlar. Kırgız ülkesi onları itaat altına aldı. Kırgızlar eskiden çok kuvvetli bir devlet idiler. Toprakları Gök-Türklerinki kadar vardı. Gök-Türkler kızlarını onların reisleriyle evlendirdiler. Onların ülkesinin doğusu Kurıkan, güneyleri Tu-fan, güney-batıları Karluklara kadar dayanıyordu.

Başlangıçta Sir Tarduşlara tabî idiler. Sir Tarduşlar bir ilteber vasıtasıyla onların ülkesini idare etti. Onlar şeflerinden Ch'i-hsi-pei, Chü-sha-p'o-pei ve A-mi-pei adlarını taşıyan üç kişi tarafından beraberce idare ediliyorlardı. Onların ülkesi o zamana kadar Çin ile temasa geçmeye hiç teşebbüs etmemişti.²⁵⁴

²⁵⁴ Kırgızların kültürü hakkında en teferruatlı bilgi WHTK 2724a,b,c,2725a'da bulunmaktadır.

Kimekler:

Kimeklerin ortaya çıkışı 656 yılına bağlanabilir. Onların idarecisi Şad Tütik unvanı taşıyordu.²⁵⁵ 840'ta Uygur Kağanlığı yıkılınca Eynür, Bayandur, Tatar gibi boylar kimeklere katıldı. Bundan sonra Kimek idarecisine Baygu(Yabgu) denmeye başladı²⁵⁶. X. ve XI. Asırlara ait bir eserden faydalanan İdrisî bu sefer onların hükümdarını Canaq İbn Hakan el-Kimekî diye bildirmektedir. Ebu Dülef'in kaydına göre ise onlarda kamış yetişiyordu ve onunla yazıyorlardı²⁵⁷. İrtiş ve Tarbagatay'da IX-X. asırlara ait ele geçen taş aynaların üzerinde eski Türk yazıları vardır²⁵⁸

Kimeklerin yurtları Yukarı İrtiş boylarıdır. Kimek adının İki İmek(İki Yimek)'ten geldiği şeklindeki fikir ilim aleminde kabul edilmektedir²⁵⁹. Gök-Türkler ve Uygurlar zamanındaki Çiklerin devamı da sanılmaktadır²⁶⁰. Kimek ülkesinin doğusunda Kırgızların bir kolu yaşıyordu. Güneyinde Artuş ve Etil nehirleri, batısında Kıpçakların bir kısmı, kuzeyinde ise gayr-i meskun sahanın bir kısmı bulunuyordu²⁶¹

Kimeklerin bazı alt kabilelere ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Mesela Gerdizî, Kimekleri yedi boy halinde göstermektedir. Bu boyların adları İmi, İmâk, Tatar, Balandur, Hıpçak, Ankaz ve Eclâd idi²⁶². Ayrıca İmi boyunun Bayavut adlı bir küçük kabilesi vardı ki; bu kabile daha sonra Moğollar arasında görülecektir²⁶³. Ancak, Hudud'ül Alem'de Kimeklerin 11 boy halinde yaşadıkları

²⁵⁵ Qazaqstan Tarihi, s.322

²⁵⁶ Gerdizî, Zeyn'ül-ahbar'dan naklen, Şeşen,s.73

²⁵⁷ R.Şeşen, İbn Fazlan Seyahatname, s.90,91

²⁵⁸ Arslonva F.H.-Klaştorny S.G., "Runičeskaya nadpis na zerkale iz verhnego priirtışya", *Tyurkologičeskii Sbornik*, 1972,Moskova 1973,s.306-315.

²⁵⁹ J.Marquart, *Über das volkstum Der Komanen*, Berlin 1914; A.N.Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul s.191

²⁶⁰ Bilge, D,26;Şine Usu, D,7,11; Kafesoğlu.. s.177

²⁶¹ Şeşen,s.66; Ahincanov, *Qıpçaki*, s.154 vd.

²⁶² Gerdizi'den naklen, Şeşen,s. 73; ayrıca F.Sümer, Kimek Mad.İA,VI, s.809-810; E.Buharalı, Kimek Hakanlığı, *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara 1987,s.263

²⁶³ *Moğolların Gizli Tarihi*,s.54,55,143

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl MSGSÜ Tarih Bölümü

belirtilmiştir²⁶⁴. Fakat, boyların hepsinin adı yazılmamıştır. Sadece Hıfçak (Ifçak), karkara, Han, Yagsun ve Yâsû gibi boyların adlarından bahsedilmektedir. Bu eserde Kimeklerin Yemekkiye adlı şehirlerinin olduğu kayıtlı ise de diğer kaynaklarca bu bilgi teyid edilmemiş (Taraz'dan bu şehre sekensen günde gidilirmiş), aksine köylerinin dahi olmadığından bahsedilmiştir²⁶⁵.

Kimeklerin yazın süt içtikleri kışın kurutulmuş et(kak) yedikleri bildirilmektedir. Yine Hudud'ül Alem'de onların hükümdarının hakan unvanı taşıdığı söylene²⁶⁶ de Mücmelüt-tevarih'e göre reisleri Tutug unvanı taşıyordu.²⁶⁷

Samur, kunduz, kakım ve tilki kürkleri önemli servetlerini teşkil eden Kimekler özellikle kışın bu hayvanları avlardı. Maveraünnehirli tacirler Kimek ve Kırgızlara giderler, onlardan değerli kürkler satın alırlardı²⁶⁸.

916 yılında Çin'in kuzeyinde Liao (Karahıtay) devleti kurulunca kuzey batı Çin yani Ordos'taki Kunlar (sarılar) Tarbagatay havalisine gelip Kimekleri batıya ittiler ve daha sonra onlarla karıştılar²⁶⁹.

XI. yüzyılda Kimek adının yerini Kıpçak ve Yimek almıştır. Bu sırada Yimekler hala İrtiş civarında oturuyorlardı. İrtiş Irmağı, Kimeklere göre kutsal idi²⁷⁰. Hatta Gerdizî'ye göre ilâh idi.

XII. yüzyılda bilhassa Bayavutlar olmak üzere Yemekler, Harezşah ordusunda yer aldılar²⁷¹.

Diğer taraftan Yimâk (Kimâk) Türklerden bir sınıf olup, Kıpçaklara mensup idiler²⁷²

²⁶⁴ *Hudud'ül Alem*, s.100

²⁶⁵ Mervezî'den naklen Sümer, s.42; Şeşen, *İbn Fazlan*, s. 104-105

²⁶⁶ *Hudud'ül-alem*, s.100; Şeşen, s.67

²⁶⁷ *Mücmelüt-Tevarih*'ten Buharalı, aynı eser, s.264

²⁶⁸ Mervezî'den Şeşen, aynı eser, s.104

²⁶⁹ V.Minorsky, *Sharaf al-zaman Tahir Marvazî on China, The Turks and India*, London 1942, s. 18; P.B:Golden, s.279; G.Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, Tai-pei 1967, s.43,

²⁷⁰ DLT, I, s.325

²⁷¹ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti*, s.40,131; Köprülü, *Harizmşahlar*, İA, V/1, s.265-296

Kuei-kuo:

Haklarında fazla bilgi bulunmayan ve her hangi bir siyasi olaya ya da savaşa karıştıkları görülmeyen Kuei-kuo'ların hakkında bilgi oldukça azdır. Yine de aşağıdaki gibi bir değerlendirme yapmak mümkündür.

Kuei-kuo, Po-ma'ların (Benekli Atlıların) batısında altmış günlük yoldadır. O ülkenin insanları gece vücutlarını gizleyerek seyahat ederler. Geyik derisinden elbise giyerler. Gözleri kulakları, burunları Çinlilerle aynıdır. Ağızları boyunlarındadır. Yukarıdan aletler kullanarak birbirlerini beslerler. Topraklarında darı pirinç yoktur. Yalnız domuz, geyik ve yılan vardır. Güneylerinde Po-ma'ların ülkesine otuz günlük, Türgişlerin ülkesine yirmi günlük mesafedirler²⁷³.

Kurikan :

Kurikan'ların(Ku-li-kan) Baykal Gölünün (Han-hai) kuzeyinde oturdukları ifade edilirken²⁷⁴ bazı kaynaklar tarafından Uygurların ve Baykal'ın kuzeyine işaret edilmiştir²⁷⁵. Beş bin yetmiş asker çıkaracak kadar güçleri vardır²⁷⁶. Sadece bir kaynakta ise iki erkinlik halinde bir arada oturdukları kaydedilmiştir²⁷⁷. Topraklarında çok zambak soğanı(lily-bulb) bulunmaktadır. Çok güzel at yetiştirirlerdi . Başları develerinkine benzer, kasları kemikleri çok iri, kuvvetli idi ve gün içinde bir kaç yüz li hızla koşabilirler.

Onların toprakları denize mesafelidir. Başkente en uzak olanlar onlardır. Ayrıca kuzeye gittikçe gece uzun veya kısa olur. Gündüz koyun omuzuna girer gibi olur. Sıcakta doğu tarafı parlak kalır yani güneş çıktığı yeredir.

647 yılında Çin sarayına elçi gönderdi ve güzel atlardan on tane sundu²⁷⁸. Onun elçisine çok iyi muamelede bulunuldu. Onların on değişik isimleri vardı ki, imparatorun ilgisini çekti. Hepsi güzel isimlerdi. Sıçrayan kırağ (kar) beyazı , Beyaz kar mavimsi atı, Donmuş çiğli at, asılı ışık at . Uçan renkli bulut Sarımsı at, elektrik akım kızılı, akan altın atı, Yükselen efsanevi hayvan kahve rengi(mor), Hızla giden gökkuşağı²⁷⁹.

²⁷² DLT,III,s.29; Şeşen, s.28

²⁷³ WHTK 2725c

²⁷⁴ HTS 217B,s.6144;WHTK 2724a

²⁷⁵ TT 108?; TPHYC 200,s.748

²⁷⁶ Asker sayısı TPHYC 200,748'de 4 bin 500 olarak belirtilmiştir.

²⁷⁷ TT 1080

²⁷⁸ TT 1080; TPHYC, s.748

²⁷⁹ HTS 217B,s.6144-45

Bundan sonra Çin'deki T'ang imparatorluğunun idaresi altında yaşayan 662 yılında Hsüan-chou ile Yü-wu chou olarak iki eyaletle Han-hai(Baykal Gölü) askeri valiliğine dahil edildiler.694 yılında tekrar Çin sarayına geldiler²⁸⁰.

Kurikanlar, herhalde Baykal Gölünün kuzeyinde çok uzakta olduklarından dolayı kaynaklarda fazla yer almamışlardı. Ancak, 572'de Mukan Kagan'ın cenazesine onlar da elçi göndererek taziyetlerini sundular. Orhun Yazıtlarında bu konu anlatılırken Üç Kurikan ifadesinin kullanılması bize o sırada onların üç ayrı kabile halinde yaşadıkları fikrini vermektedir²⁸¹.

Ku-mo-nien:

K'u-mo-nien'lere Tou-liou(lu) boyundan kuzeye sekiz gün yürünmek suretiyle varılır. K'e-shih-yen boyu, Po-ma, K'u-mo beraber aynı yerdedir. Sığır ve koyun gibi sürü hayvanlarından yoktur. Evlenme gelenekleri Gök-Türklerle aynıdır. Topraklarında çok çam (sun-hua) vardır. Her yıl samur, fare derisinden kürk getirirler. Yeşil ve beyaz derisi olanlar reis seçilirler²⁸².

Lung-hu:

Töles boyları listesinde gösterilen Lung-hu'lar muhtemelen Hazar Denizi'nin doğusunda yaşayan boylardan idi. Oralarda aynı bölgede bulunan diğer boylarla birlikte sekiz bin yetmiş asker çıkarabiliyorlardı.²⁸³

Mañçud:

Mañçud ismi sadece 701 yılındaki Tonyukuk, İnel Kagan ve Bilge idaresindeki ordunun Tinsi oğlu(Tanrı oğlu) adlı karla kaplı Ek Dağını aşarak Demir kapıya varışından sonra tabi olan şehirler arasında gösterilmiştir. Sakalar, Farslar ve Toharlarla birlikte zikredilmiştir. Türkler ilk defa o bölgeye varmışlardı²⁸⁴

Meng-ch'en:

²⁸⁰ HTS 217B,s.6144,6145; WHTK 2724a

²⁸¹ KT,D4;BK,D5

²⁸² WHTK 2725c

²⁸³ PS 99 aynı yer; SS 84,s.1880 .

Töleslerden gelen Meng-ch'en'lar, T'u-ju-ho, Ssu-chie, Hun, Hu-hsie ve diğerleri urug durumunda idiler. En doğudaki gurubun yanında yaşıyorlardı. Toplamda yirmi bin asker çıkarabilme gücüne sahiptiler²⁸⁵.

Mie-ts'u:

Töleslerden olan Mie-ts'u'lar Hazar Denizinin doğusunda gösterilen boylardandır²⁸⁶.

Na-ho:

Hami'nin batısında Yen-ch'i(Karaşar)'nin kuzeyinde Tanrı Dağlarının eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu ve diğerleri yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabildikleri bildirilmiştir²⁸⁷. Na-ho boyu da muhtemelen Ch'i-pi boyu kuvvetlendiğinde onlara katılmıştır. Çünkü daha sonra adlarından bahsedilmemektedir.

Oğrak:

Oğrak(Oğraklar)'ın Uygur sınırında oturdukları biliniyor. Yiğitlikleri ile tanınmışlardı. Onlara Kara Yıgaç da deniliyordu. Uğrak: Kara Yagaç sınırında oturan Türklerden bir cinstir²⁸⁸

Oğuzlar:

İlteriş Kagan olduktan sonra güneyde Çinlileri, doğuda Kıtaneleri, kuzeyde ise Oğuzları pek çok öldürmüştü²⁸⁹. Daha sonra ise İlteriş'e karşı kurulan Kitan, Çin, Dokuz Oğuz ittifakına diğer Oğuzların da katıldığı anlaşılıyor²⁹⁰. Herhalde bütün Oğuzlar Karakum'da oturan Kutlug ile Tonyukuk'un üzerine yürüyeceklerdi. Neticede Tonyukuk, Kutlug'dan “ orduyu gönlünce sevk et” talimatına aldıktan sonra Kök Öng Irmağını geçmiş, Ötüken Dağlarına doğru ordu sevk etmişti. İngek Gölü ile Tola Irmağından Oğuzlar saldırıya geçtiler. İki bin kişilik Gök-Türk ordusu altı bin kişilik Oğuz ordusunu yendi ve bundan sonra Oğuzların hepsi gelip, II.Gök-Türk Devletine tabi oldu. Bundan sonra II.Gök-Türk Devletini merkezi Ötüken'e taşıdı²⁹¹. Kutlug Kagan, 682-691 arasında Oğuzlarla beş defa savaşmıştı²⁹².

²⁸⁴ T,44,45,46,47

²⁸⁵ PS 99 aynı yer; SS 84, s.1879

²⁸⁶ PS 99 aynı yer; SS 84,s.1880

²⁸⁷ PS 99 aynı yer; SS 84, 1879

²⁸⁸ DLT,III, s.183; Sümer,s.39 ; Şeşen,s.27

²⁸⁹ T,7

²⁹⁰ T,9-10,12,15

²⁹¹ T,15-18

²⁹² T,49

Kapgan döneminde 696'yı takip eden yıllarda ona karşı kurulan Kırgız, Çin, Türgiş ittifakına Oğuzların katılmamalarına rağmen huzursuz oldukları anlaşılıyor²⁹³.

715 yılında Kül Tegin ve Bilge, II.Gök-Türk Devletine karşı büyük isyanlar çıktığında sırasıyla Karlukları(714), 715'te Azları, İzgilleri, Dokuz Oğuzları, Edizleri mağlup ettikten sonra Bolçu'da Oğuzlarla savaşmışlardı. Bu Oğuzlar da bozguna uğratıldı²⁹⁴. Söz konusu savaşta Kül Tegin kır atına binip hücum ederek mızraklamıştı. Askerlerini mızraklayıp, ülkelerini aldılar. Dördüncü çarpışmasını Çuş Başında yaptıktan sonra Gök-Türk halkı çok zor durumda kalmıştı. Beşinci savaş Ezgenti Kadız'da meydana gelmiş, yine Kül Tegin ve Bilge Kagan galip gelmişlerdi. Zaferden sonra Ötüken'e dönmeyen Bilge ve Kül Tegin kardeşler, Amga Korugan'da kışladılar ve o yılın ilk baharında Oğuzların karargahını bir daha bastılar. Hep beraber o kadar zor durumda kaldılar ki; Bilge, "eğer kardeşim olmasaydı, annem hatun başta olmak üzere, annelerim, ablalarım, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariyeye olacaktı" demek suretiyle bu savaşların önemine işaret etmektedir²⁹⁵.

Oğuzlar, bu seferler sırasında Gök-Türk ordularını epey hırpalamışlardı. Hatta onlar Amga Korugan'da kışlarken kıtlık dahi olmuştu. Bahardaki sefer sırasında üç Oğuz ordusu aynı anda bastırıldığında, Oğuzlar aynı anda iki hedef seçmişlerdi. Biri Bilge ve Kül Tegin'in ordularını bozguna uğratmak, diğeri onların evlerini, barklarını yağmalamak idi. İçine düştükleri zor şartlara rağmen Bilge ve Kül Tegin Oğuzları dağıtmayı başardılar. Mağlup Oğuzlar, Dokuz Tatarlarla birleşip yeniden geldilerse de Bilge, Ağu'da büyük bir savaş daha yaparak galip geldi²⁹⁶. 717 yılında bir grup Oğuz kaçıp Çin'e gittiği için üzülen Bilge, onların çocuklarını ve kadınlarını ele geçirmişti²⁹⁷.

Oğuzları, Bilge Kagan zamanında(716-734) Ötüken'e göre kuzeyde bulunuyorlardı²⁹⁸. Ongin kitabesi dahi bunu bildirmektedir²⁹⁹.

Bilge zamanında Oğuzlara Kıtay, Tatabı ve Çin'e karşı on iki kez sefer tertip edilmişti³⁰⁰. 751 yılında Çin'deki Oğuzlar Çin'den dışarı çıkmışlardı³⁰¹. Barlık yazıtının I.sinde de Oğuz ismi geçmektedir³⁰².

²⁹³ T,22

²⁹⁴ KT, K,6; BK,D,32

²⁹⁵ KT,K,6-13;BK D,D,29-31

²⁹⁶ BK,D,32-34;KT,K,8

²⁹⁷ BK,D,23;KT,D,28

²⁹⁸ KT, D,28; BK,D,23

Oğuz adı üzerine çok çeşitli açıklamalar yapılmışsa da artık kabileler anlamına geldiği yani ok+u+z olduğu genellikle kabul edilmektedir³⁰³. Zaten Batı Gök-Türk Devletinde 634 yılını takip eden hadiselerde On Okların ortaya çıkması ve Türkişlerin meydana gelmesi³⁰⁴ hadiseleri Oğuzlar konusunda filolojik delilleri desteklemektedir. Gök-Türk tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında hiç Oğuz isminin geçmemesi, her şeyden önce Töleslerin, Oğuz öncesi fonksiyonunu icra ettiklerini göstermektedir. Bir başka ifade ile 627 yılından sonra Töles adı ve terimi önemini kaybetmiş, Orta Asya'da yeni boy dalgalanmaları ve yapılanmaları meydana gelmiştir.

Zaten F.Sümer tarafından teferruatıyla incelenmiş olan Batı(Seyhun) Oğuzları konusunun sadece araştırmamızın bütünlüğü açısından değerlendiriyoruz.

Her ne kadar Oğuzların Seyhun(Sır Derya .olarına 775-785(Halife el Mehdi zamanı) dolaylarında geldikleri tahmin edilse³⁰⁵ de onların Türkişlerin devamı olduğu tarihi süreç açısından daha doğrudur³⁰⁶. Bilindiği gibi 766 yılından sonra Uygurların baskısıyla Tanrı Dağları Isık Göl-Yedisi-Çu-Talas havalisine gelen karlukların sıkıştırmasıyla Türkişler daha da batıya Sır Derya boylarına ve kuzey batıya doğru kaymışlardır.

Bu bölge zaten Türkiş, onunda öncesinde Batı Gök-Türk ülkesi toprakları idi. Muhtemelen 603 dolaylarında verilen Töles boyları daha sonra On Okları yani Seyhun Oğuzlarını oluşturdu. IX. asırda Oğuzların varlığı artık İslâm kaynaklarında iyice belirginleşmektedir³⁰⁷. Artık İsficâb şehrinden Hazar denizine uzanan Mangışlak dahil geniş bir alan Oğuzların yurdu olarak ortaya çıkmaktadır. Mangışlak'ta güney sınır Gürgeç(Curcan) idi. Siyah-kûh(Karadağ)) yarım adası tamamen Oğuzlar tarafından işgal edilmişti. Özellikle Gürgeç sınırındaki Jit kasabasından sınır başlıyordu.³⁰⁸ Doğuya doğru gittikçe Aral Gölünün güneyindeki

²⁹⁹ Ongin,5

³⁰⁰ BK,D,23; KT,D,28

³⁰¹ Şine Usu, G,8

³⁰² Barlık,I,2;Orkun, s.471

³⁰³ Sümer,s.14; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.141 ; ayrıca DLT,I,s.37,48; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, I,s.134.

Diğer görüşleri ileri sürenler P.Pelliot, *T'oung Pao*, 1930,s.256-257(uguz,oguz,agız- ilk süt; J.Marquart, *Über das Volkstum der komanen*, Berlin 1914,s.37,201(oq+u+z= oklu adam); P.A.Boodberg, 1939, (ugur>oguz= boynuz); D.Sinor, OğuzDestanı üzerine Bazı mülahazalar, TDED, IV,1-2 ,s.1-14(Oguz=öküz=ögüz); L.Bazin, Notes sur les Mots Ogu et Turk, Oriens,1953,VI,s.315; J.Hamilton, JA,1962,s.23-25(klan-oguz)

³⁰⁴ TT 1078c; Chavannes, *Documents* , s.67,68,271 ;Taşağıl, *Gök-Türkler,II* ,s.71 vd.; Salman, *Türkişler*, Ankara 1998,s.12,13 vd.

³⁰⁵ Kafesoğlu, s.143; Sümer,s.49

³⁰⁶ Bkz.Salman, *Türkişler*,s. 12-94; ayrıca Barthold, *Türkistan*,s.258

³⁰⁷ İbn Hurdadbih'ten naklen Şeşen,s.154,184; Sümer,s.46; Kafesoğlu,s.144

³⁰⁸ İstahrî'den naklen Şeşen,s.155; Sümer,s.46

Baratekin kasabasına varıyordu. Buhara'nın kuzey sınırlarına kadar yayılan Oğuzların esas ağırlık merkezi Seyhun(Sır Derya) boylarıydı. Karaçuk adıyla kaynaklarda geçen Karadağların (Karatav) kuzeyindeki Sozak, Oğuzların en doğdaki şehirleri olmalıdır. Kuzeyde sınırlar İtil ve Cim-Emba ırmağının kuzeyine ulaşıyordu. Sır Derya boyundaki diğer Oğuz şehirleri Yenikent, Cend, Barçınlig-kend, Sıgnak, Karnak, Süt-kent, Savran(Sabran), Aşnas, Otrar(Farab), İkan, Özkend, Sayram-İsfiçab belli başlı Oğuz şehirleri idi³⁰⁹. Zaten Dede Korkut ve Oğuz Destanlarının konuları bu bölgede yani Sır Derya boyundaki Karadağlar'da geçmektedir³¹⁰.

Diğer yandan Talas'ta bulunan ağaç yazıtta da İç Oğuz tabiri geçmektedir³¹¹. Yine Şine Usu Yazıtında Sekiz Oğuz ifadesi vardır³¹²

X. asrın başlarına gelindiğinde Oğuzların kışlık merkezi Yeni-kent olan bir devlet kurdukları görülmektedir. Hükümdarın unvanı yabgu olup, ona naiplik eden ise Kül Erkin idi. Orduya ise Sübaşı kumanda ediyordu. Yınal Tarkan gibi unvanlarda vardı.

Abbasilerin Horasan valisi Abdullah b. Tahir zamanında(828-844) ilk hadiselerde Oğuzların adı geçer ve 838-840 yıllarında mağlup edilip bin esir verirler. Peçeneklerin bir kısmı da Avrupa'ya gitmeyip Oğuzların yanında kaldılar.

Oğuzlar, doğudaki Karluklar, kuzeyde Kıpçak ve Kimekler, Hazarlar ve Kuzey batıdaki Peçeneklerle sürekli mücadele halinde idiler. Karluklarla Oğuzlar arasında yapılan savaşların birinde Oğuz Yabgusu ölmüştü. Son Samanî şehzadesi Ebu İbrahim(Muntasır) Mavareünnehr'i Karahanlılardan geri almak için bir ara Oğuz Yabgu'sunun yanına gitmiş, onunla ittifak kurmuştu. Neticede Yabgu Müslüman oldu(1001-1002)³¹³. Aslında yardım istenilen kişinin Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu olduğu da bildirilmiştir³¹⁴

Oğuz Yabgu Devletinin yıkılış tarihi belli değildir. Yalnız Reşideddin'in destanî vasıfta verdiği bilgiye göre Ali Han adında bir yabgu onların son hükümdarıdır³¹⁵. 1000'li yıllara doğru

³⁰⁹ Oğuz şehirlerinin kalıntıları vesair eserleri için bkz. T.Qongiratbaev, *Ertedegi Eskertişter*, Almatı 1996,s.68-155.

³¹⁰ Dede Korkut destanları için bkz.B.Ögel, *Türk Mitolojisi*,I, Ankara, 1993; II, Ankara 1995; *Korkut Ata*, Almatı 1999;M.Ergin , *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1981.

³¹¹ Bkz.H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.623.

³¹² Şine, D,1,3,B, 8

³¹³ Gerdizî'den naklen Sümer,s.60.

³¹⁴ İbn'ül-Esir,IX,s.362; ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*,s.339-340.

³¹⁵ F.Sümer, *Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler*, s.381

Oğuz Yabgu Devleti yıkıldı. Yıkılış sebebi olarak Selçuklu ailesinin kendilerine bağlı büyük kütlelerle ayrılmaları(985'ten sonra) ve kuzeyden Kıpçakların baskısıdır³¹⁶.

Oğuzlar bu devirde Üç Ok ve Boz Ok olmak üzere ikili teşkilat halinde idiler. DLT'de 22, Camiüt-tevarih'de 24 boyun adı kaydedilmiştir. **Boz Oklar:** Kayı, Bayat, Alka-evli(Alka Bölük), Kara-evli(kara Bölük) Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı(DLT'de yok), Afşar, Kızık(DLT'de yok), Beğdili, Karkın; **Üç Oklar:** Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva(ıva),Kınık³¹⁷.

Oğuzlardan bir grup Uz diye anılmak suretiyle 870'lerden sonra Karadeniz'in kuzeyine geldi ve Rus kaynaklarında (965'te) Tork olarak kaydedildiler. 1055'te Özü(Dnyeper)'e ,1065'te Tuna'ya ulaşmışlardı. Ancak, salgın hastalıklar, açlık korkunç soğuklara Peçenek saldırıları eklenince siyasî birliklerini koruyamadılar. Arta kalanlar Bizans'ın ve Rusların himayesine girdiler³¹⁸.

Pa-ye-wei:

Semer kand'ın daha doğrusu Sır Derya Irmağının kuzeyinde gösterilen gruptaki Tölers boyları arasında yer alan Pa-ye-wei boyu yanındaki diğer boylarla birleştiğinde otuz bin asker çıkarabiliyordu. Bu da onların kuvvetli olduklarına işaret etmektedir³¹⁹.

Pei-ju:

Bizans'ın doğusunda muhtemelen Kafkaslarda yaşayan yukarıda bahsettiğimiz boylarla birlikte Pei-ju boyu, yanlarında bulunan diğer boylarla birlikte yirmi bin asker çıkarabiliyordu.³²⁰

Pi-kan:

Töleslerin Sır Derya havalisinde yani Maveraünnehr'in kuzeyinde bulunan yaşayan boylardandır³²¹.

³¹⁶ O.Pritsak, *Der untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu*'dan naklen Kafesoğlu,s. 145 ; Sümer, *Oğuzlar*,s.65,s.145; P.B:Golden, *aynı eser*,s.361-362.

³¹⁷ 24 Oğuz boyunun listeleri ve değerlendirilmeleri için bkz. Sümer, aynı eser,s.163-267 ve de Ögel, Türk Mitolojisi,I,s.327,354.

³¹⁸ K.Bela, XI-XII. Asırlarda Uzlar ve komanların tarihine Dair(terc.H.Z.Koşay), *Belleten* 1944, sayı 29, s.119-136;A.N.Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki ...*,s.65-68; aynı müel. *Peçenek Tarihi* ,s.155-188; Kafesoğlu,s.173; Sümer,s.67; P.B.Golden, "The Oguz(Torki) in the South Russian Steppes", *The Cambridge History of Early inner Asia*,s.275.

³¹⁹ PS 99,s.3303; SS 84,s.1880.

³²⁰ PS 99 aynı yer; SS 84 ,aynı yer

Po-hu:

Töles listesinde adları zikredilen Po-hu'lar, Maveraünnehrin kuzeyinde yaşayan yaşayan boylardandır³²².

Po-ma'lar(Alaca Atlılar):

Türkçe karşılığı “Alaca Atlılar” ya da “Benekli Atlılar” anlamına gelen Po-maların kaynaklarda bazen Pi-ts'u, bazen E-lo-chih şeklinde adlandırıldığı da bildirilmiştir³²³. Tam Gök-Türklerin kuzeyindedirler. Baykal Gölü'nün yakınında oturduklarına işaret edilirken Çin başkenti Ch'ang-an'a mesafeleri on dört bin li idi(yaklaşık 7 bin km). Bir kaynakta Kırgızların kuzeyinde buldukları kaydedilmiştir³²⁴. Onların bulunduğu yere Gök-Türklerin büyük beş boylarının bulunduğu yerden geçerek varılır. ³²⁵ Suları otları, takip ederler, çoğunlukla dağda oturmaktan hoşlanırlar. Otuz bin yetişmiş asker çıkardıkları kaydından onların diğer boylara nazar çok kuvvetli oldukları sonucuna varıyoruz. Atlarının sayısı otuz bin baş idi. Ülkeleri erkin tarafından idare ediliyordu. Gök-Türklerden farklı değillerdi. Yayıları , okları kılıçları ile müfreze oluştururlar. Gece bekçileri yada bir başka ifade ile muhafız kıtaları yoktur. Hediye başışlamazlar. Topraklarında genellikle kar yığılır. Ağaç kesilmez. At ile tarlaları sürerler. Atların rengi alacalı olduğu için bu sebeple ülkenin ismi olmuştur. Atları iyi değildir, ama sütünden kımız yaparlar.

Kuzeylerinde en uçta deniz vardır ifadesinden Sibiry'a'nın derinliklerine doğru uzandıklarını anlamak mümkündür.

Her ne kadar at ve sığırlardan binek hayvanı olarak faydalanıyorlarsa da etinden ve sütünden de yararlanırlar.

Kırgızlarla sürekli mücadele ederler ve iyi savaşırırlar. İnsanlarının görüntüsü Kırgızlar gibidir. Fakat, dilleri tamamen aynı değildir. Hepsi saçlarını uzatırlar. Huş ağacının kabuğundan şapka yaparlar.

³²¹ PS 99, aynı yer; SS 84 aynı yer

³²² PS 99 aynı yer; SS84 aynı yer

³²³ HTS 217B,s.6146

³²⁴ TPHYC 200,763

³²⁵ WHTK 2725b; TPHYC 200,763 ; TT 1081

Ağacı kullanma suretiyle gövde yaparlar. Huş ağacı ile örterek oda yaparlar. Her birinin küçük reisleri vardır. Birbirlerine tabi olmazlar³²⁶.

T'ang hanedanıyla 650-656 yılları arasında temas kurdular ve vergi verdiler. Gök-Türkler, Po-ma'lara Ko-ts'e derler onların ülkesine Ko-ts'e ülkesi adını verirler. Onların toprakları doğudan batıya bir ayda güneyden kuzeye elli günde gidilir³²⁷.

Pu-ku'lar(Bugu/Bugut):

Töles listesinde gösterilip 603 yılı dolaylarında Tola Irmağı civarında görülen Bugu'lar³²⁸, To-lan-ke'ların doğusunda yaşıyorlardı. Tongra'larla aynı yerde barınıyorlar, ve on bin asker çıkarıyorlardı. Toprakları en kuzeyde olanlar bunlardı. İl Kagan'a bağlı iken Doğu Gök-Türk Devletinin 626 yılından sonra zayıflaması üzerine hakimiyeti ele geçiren Sir Tarduşlara tabi oldular. Yaklaşık yirmi yıl onlara bağlı kalan Pu-ku'lar 647'den sonra bağımsızlıklarını çok kısa bir süre için elde ettilerse de, hemen arasından Çin'e itaat ettiler. Çinliler kendilerine tabiyetlerini bildiren Suo-fu İlteber Ko-lan-pa-yen'e Chin-wei eyaletinin askeri valiliğinin başına da bu şahıs getirilmişti. 713 yılında P'u-ku boyunun halkı bağlı oldukları reisi öldürüp Shuo-fang şehrine ulayarak Çin'e teslim oldu. Çinliler reislerini öldürenleri cezalandırdıkları gibi gibi ölen reisin oğlunu Shuo-fang'da Chie-tu'luk görevine getirildi. 756 yılına kadar bu görevini başarıyla sürdürdü³²⁹.

P'u-ku adının ilk defa M.S. 300'de Chin Shu'da görüldüğü ifade edilmiştir³³⁰.

Otuz bin çadır ahaliden oluşan Pu-ku'ların asker sayısının on bin civarında bulunduğu bildirilmişti. Diğer taraftan P'u-ku insanların çok zor itaat altına alındığı ifade edildiği gibi başlıca hayat tarzlarının at yetiştiriciliği olduğu vurgulanmıştır³³¹.

P'u-lo-chih:

³²⁶ TT 200;TPHYC 200,s.763;HTS 217B,s.6146;WHTK 2725b

³²⁷ TT 1081;WHTK 2725b;TPHYC 200,763,764; HTS 217B,s.6146

³²⁸ PS 99 aynı yer; SS 84 ,1880

³²⁹ HTS 217B,s.6140;WHTK 2698c; TT 1080c; TPHYC 198,s.734; ayrıca J.Hamilton, aynı eser,s.27,54 n.19,n20;E.Pulleyblank, Some Remarks on the Toqozoghuz Problem,s.39 vd; Liu,II,s.592

³³⁰ W.Eberhard, Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında,s.337; Donuk,s.10

³³¹ HTS 217B,s.6140;WHTK 2725c

Hami'nin batısında Yen-ch'i(Karaşar)'nin kuzeyinde Tanrı Dağlarının eteklerinde Ch'i-pi, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu ve diğerlerinin dahil olduğu Töles grubundan idiler³³².

Pai-hsi(Beyaz Kaylar):

Pai-hsi'ler Hsien-pi'lerin eski topraklarında otururlar. Başkentten kuzey doğuya beş bin li uzaktadırlar. T'ung-lo ve P'u-ku'larla yan yanadırlar(bağlantılıdırlar). Sir Tarduşlardan sakınırlar(çekinirler). Bu yüzden Ao-chih suyu ile Ling-hsing dağında(saklanırlar) korunurlar. Güneylerinde Ch'i-tan'lar, kuzeylerinde Wu-lo-hunlar, doğularında Mo-ho'ler, batılarında Bayırku'lar vardır. Toprakları kuzeyden güneye iki bin lidir. Dağın etrafında dönerler. On bin yetişmiş askerleri mevcuttur. Askerliği meslek edinmişlerdir. Kızıl deriden elbise yaparlar. Evli kadınları bakır bilezik takmaya önem verir. Oğulları çırgırakları yakalarına asarlar.

Onların üç boyu vardır; birine Chü-yen, birine Wu-juo-mo(mei), birine Huang-shuei derler. Onların reisi Gök-Türk Hsie-li Kagan tarafından erkin yapıldı.

Chen-kuan saltanat devresinin ortasında tekrar saraya geldiler. Sonradan onun toprakları Chih-yen chou ilan edildiği için onların erkini askeri vali(Ts'e-shih) tayin edilerek onları idare etti.

Hsien-ch'ing saltanat devresinin beşinci yılında reisleri Li-han-chu, Chü-yen tu-tu'su tayin edildi. Han-chu ölünce kardeşi Ch'üe-tou o görevi devam ettirdi. Sonradan haber alınamadı³³³.

Peçenekler:

³³² PS 99,s.3304;SS 84 1879

³³³ TT 1081b;HTS 217B,s.6145;WHTK 2699b

Peçenekler, Orta Kazakistan'da tarih sahnesine çıkmış Türk boylarından biridir³³⁴. Büyük ihtimalle Batı Gök-Türklerinden İşbara Kagan'ın 634 yılından sonra yaptığı yeni boy teşkilatlanmasının akabinde ortaya çıkan bir boydur³³⁵. Bu sırada Isık Göl-Balkaş arasından ortaya çıktıkları tahmin edilmektedir. Çünkü Peçenek kabilelerinden biri Çor, bir başkası da Çopan adını taşıyordu. Aslında Peçenekler sekiz ana boy ve kırk küçük kabile(oba)den oluşan bir topluluk idi. Sekiz ana boyun adı şunlar idi: İrtim, Çor, Yula, Kulpey(Köl Beg), Karı Bay, Talmat, Kopun, Çopan. Bunların ilk üçünün diğerlerine göre daha soylu sayıldığı ve dolayısıyla onlara Kangar denildiği bilinmektedir³³⁶.

Karluqların, Uygurların baskısı yüzünden batıya hareketleri, Peçeneklerin de Balkaş Gölünün güneyinden Sır Derya kıyılarına gelmelerine sebep olmuştur. Diğer taraftan Bizans kaynağı Konstantin Porphyrogenetos'a göre " Oğuz baskısı sonucunda daha da batıya çekilen Peçeneklerin bir gurubu Oğuzların yanında kalmıştır. Dolayısıyla Kaşgarlıdaki Oğuz listesinde yer alan Peçenekler bunlar olmalıdır³³⁷. Daha sonra Peçenekler, Aral gölünün kuzeyinden Hazar denizinin kuzeyine kadar geniş sahaya yayıldılar³³⁸.

860-880 sıralarında Don-Kuban havzasına kadar uzandılar. Tabii ki Hazar Devleti bundan büyük zarar gördü. Peçenekler, Macarları Orta Avrupa'ya sürdükleri gibi kendileri de Karadeniz'in kuzeyindeki geniş düzlüklere, hatta Balkanlara kadar ilerlediler. Bu arada Ruslarla uzun mücadeleler yaptılar. Hakim oldukları topraklar sekiz bölge halinde düzenlendi. 1049'da Uzların saldırısı sonucu Aşağı Tuna'ya göçtüler(1049). Bizans'ı epey uğraştırdıysa da 1091 yılında Bizans-Kuman(Kıpçak) ortak hareketi neticesinde dağıldılar. Bir kısmı Macaristan topraklarına giderken diğer bir grup Tuna boyunda kaldı. Bunlar XII. Yüzyılın sonuna kadar varlıklarını koruyabildiler.

İslâm kaynaklarında Peçenekler hakkında az sayılmayacak kadar malumat vardır. Özellikle İslâm tacirlerinin Peçenekler arasından getirdiği bilgiler İslâm tacirlerinin Peçenekler arasından getirdiği bilgiler İslâm tarih ve coğrafyacılarcınca kaydedilmiştir. Genellikle varlıklı bir topluluk olduğu bildirilen Peçeneklerin sayısız yulku ve koyun sürüsüne sahip oldukları

³³⁴ A.N.Kurat, *Peçenek Tarihi*, s.30; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*,s.169; F.Sümer *Oğuzlar*, s.44; Şeşen, s.67

³³⁵ Taşagül, *Gök-Türkler II*, s.65-66

³³⁶ Kurat, *Peçenek*.,s.32.33.43-44; F.Sümer, *Oğuzlar*, s.44

³³⁷ DLT,I;s.488; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*,s.169

³³⁸ Şeşen, *İbn Fadlan* ,s.45

anlatılmıştır. Ancak, her hangi bir köyleri mevcut değildi³³⁹. Bunun çok ayda altın ve gümüş eşyalar, hatta bunların üzerindeki yazılar günümüze gelmiştir³⁴⁰.

Becânek(Peçenek), Türklerden bir sınıf olup Oğuzların yakınındadır³⁴¹

Saka:

701 yılındaki Tonyukuk, İnel ve Bilge'nin batı seferinde Mançudlar, Farslar(Tezik) ve Toharlarla birlikte Gök-Türklerle tabi olduklarından bahis vardır.³⁴²

Sha-t'o'lar:

Sha-t'o'lar, Batı Gök-Türk ülkesi içinde doğan boylardan biridir. Batı Gök-Türk Devleti 630 yılında T'ung Yabgu'nun ölümü üzerine iç karışıklığa sürüklenmişti. İşte bu esnada Tanrı Dağları havalisinde Wu-sun'ların eski topraklarında ömür sürüyorlardı. Bu sırada Ch'u-yü'e boyu onların ataları olarak gösterilmektedir. Yani Ch'u-yü'e'ler, Sha-t'o gruplarının ilk adı idi. Ch'u-yü'ler, Ch'u-mi'lerle Sir Tarduşlar gibi karışık bir vaziyette yaşıyorlardı.

633 yılında T'ang hanedanı imparatoru Batı Gök-Türk beylerinden Li-pi-tuo-lu'ya davul ve sancak sunup kagan olarak tanıyınca, kabilenin insanları Pu-chen'in sert(zalim) olması sebebiyle onun kardeşi Mi-she'yı kagan seçmeyi planladılar. Mi-she bundan korkarak Ch'u-yü'e'lere liderlik edip, Çin'e gitti. Gücü zayıflayan Pu-chen da Çin ülkesine döndü. Onlardan kalanlar Batı Gök-Türk kaganı Ho-lu'nun idaresine girdiler.

Batı Gök-Türk ülkesinde iç karışıklıklar ve savaşlar durmuyordu. Onların beylerinden İ-pi-tuo-lu Kagan, Chin-sha dağının batısında Pei-t'ing adıyla merkezini kurduğu zaman Ch'u-yü'e'ler, ona itaat etti. Bu sırada Ch'u-yü'e'lerin sınırları Urumçi'nin kuzeyindeki Chin-sha dağından güneye doğru uzanan ve Barköl'ün doğusunda bulunan geniş kumluk sahada oturdukları için onların adı bundan sonra "kum yığını" anlamına gelen Sha-t'o adıyla anılmaya başladılar. Bu arada Sha-t'o Gök-Türk leri olarak da adlandırıldılar. Yukarıda adı geçen Tuo-lu Kagan İ-chou(Hami)'ya saldırıp iki gurup askeriyle T'ien-shan(Tanrı Dağlarını) kuşatınca, An-

³³⁹ *Hududül alem*,s.101; Gerdizî, *Zeyn ül ahbar*,s.272'den ve *Ayfi, Camii ül Hikâyât'tan* Şeşen,s.81,93

³⁴⁰ Nagy Szent-Miklos hazinesi hakkında bkz. H.N.Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987,s.375-399

³⁴¹ DLT,I,s.488; Şeşen,s.28.

³⁴² T,45

hsi Tou-hu'su Kuo Hsiao-k'o onun üzerine hücum etti ve Ch'u-yüe'lerin erkinin kalesini ele geçirdi. Sonradan İ-pi Kagan yenilip Toharistan'a kaçtı. Ho-lu'nun da gidip Çin'e teslim olması üzerine Çin imparatoru Yao-ch'ih kurulmasını emretti. Ch'u-yüe'ler, T'ing-chou'daki Mo-ho (Baga) kalesine nakledildi.

Bundan sonra Ch'u-yüe'lerin erkini Chu-ye A-ch'üe'nin kendisi Çin'e bağlanmak için teklifte bulundu. Batı Gök-Türk ülkesinde hakimiyet mücadeleleri T'ang hanedanının bütün entrika ve baskılarına rağmen devam ediyordu. A-shih-na Ho-lu, 650-651 'de Batı Gök-Türk lerinin bağımsızlığı için isyan edince Sha-t'o'ların reisi yanında bulunan Çinli teslim alma memurunu öldürerek askerlerini alıp Lao Dağında mevzilendi. Neticede She-p'i Erkin Sha-t'o Na-su onu takip etmek istemediler. Çin imparatoru Kao-tsung, Ho-lu'yu tedip ettirişinin ertesi yılında Liang Chien-fang ve Ch'i-pi Ho-li sayesinde Chu-ye-ku-chu'nun öldürülmesini sağladı. Çin ordusu ayrıca 9 bin kişilik bir Sha-t'o kütlesini esir almıştı. Yine ertesi yılda Yao-ch'ih askeri valiliğini lağveden Çinliler, eskiden beri Ch'u-yüe'lerin oturdukları toprakları Chin-man ve Sha-t'o olmak üzere iki eyalete ayırdılar ve hepsini askeri valilerin emrine verdiler.

A-shih-na Ho-lu 659'da tamamen ortadan kaldırılınca, daha önce Çin'e sığınan Mi-she, İli Irmağının yakınında kaldı. Bunun üzerine Ch'u-yüe'ler gidip Çin'e itaat ettiler.

Bu tarihten sonra onları Çin hizmetinde diğer Türk boylarına karşı savaşırken görüyoruz. 661 yılında Ch'u-yüe'ler liderleri Sha-t'o Chin-shan'la Çinli kumandan Hsie Jen-t'ai'ı takip ederek Töles boylarının bulunduğu yere baskın düzenlediler.

702 yılında liderleri Chin-man eyaletinin askeri valiliğine getirildiği gibi akabinde Ch'ang-ye bölgesinin düklüğü tevcih edildi. Liderleri Chin-shan ölünce yerine oğlu Fu-kuo geçti.

712'de Tibetlilerin baskılarından kurtulmak için bütün boylarıyla Beşbalık(Pei-t'ing)'a kaçtılar . Reisleri akabinde kendi maiyetiyle Çin sarayına geldi. Aynı şahıs 714 yılında yeniden Chin-man eyaleti askeri valiliğine getirilerek buraya gönderildi. Bu arada annesi Shu-ni-shih'ya Shan-kuo fu-jen unvanı tevcih edilmişti. Fu-kuo'nun hizmetleri devam edince Çinliler ona unvanlar bağışlamaya devam ettiler. En son Yung-shuo bölgesi prensi unvanını da aldıktan sonra öldü. Yerine oğlu Ku-tuo-chih o göreve oturdu.

742 yılında, II. Gök-Türk Devletinin zayıflaması üzerine Uygur, Karluk, Basmıl gibi boylar güçlenmişti. Gök-Türk devletine ağır darbe indiren Uygurlar Çin ile temas kurduklarında, Çinliler Sha-t'o'ların reisi Ku-tuo-chih'yı onlara yardımcı genel askerî vali tayin

ettiler. Daha sonra An-lu-shan'ın isyanı bastırıldığında başarılı vazifelerinden dolayı ona yüksek kumandanlık rütbelerinden biri daha tevcih edildi. Ölünce yerine oğlu Chin-chung geçti ve Chiou-ch'üan dükü tayin edildi.756-762 yılları arasında Çin'de iç karışıklıklar hüküm sürdüğü için Beşbalık ve Turfan'a giden yol kapalı olduğundan Sha-t'o'larla ilişki kesildi. Çünkü Uygurlar sırada çok güçlü idi ve onların Çin ile ilişkiye girmelerini engelliyordu. Aynı Uygurlar onları sık sık yağmaladığı için oldukça zor şartlarda yaşamak zorunda kaldılar. Her ne kadar Beşbalık'a sığındılar ise de yine ellerindeki malları zorla alındı ve fakirlik içinde yaşadılar. Bu durum Büyük Uygur Kağanlığının nisbeten zayıfladığı 785-805 yıllarına kadar devam etti. Bu devrede yedi bin çadırılık ahali ile gidip Tibetlilere teslim oldular. Arkasından onlarla birleşerek Beşbalık şehrini yağmalayıp yıktılar. Sonra Tibetliler, onları Kansu'ya götürdüler. Reisleri Chin-chung Çinlilerle tekrar anlaştı. Bundan sonra Tibetliler, ne zaman Çin'e saldırsalar öncüleri Sha-t'o'lar oluyordu.

Aradan uzun zaman geçtikten sonra Uygurlar, Kansu'daki Liang-chou'yu aldılar. Bunun üzerine Sha-t'oların taraf değiştirmesinden şüphelenen Tibetliler, onları nehrin dışına nakletmeyi teklif ettiler. Sha-t'o'lar kokuya kapıldı. Reisleri Chin-chung ve Chih-i aralarında Bu durumdan kurtulmaya çalıştılar. Onlara göre en iyi çare T'ang hanedanına vassal olmak idi.

808 yılında 30 bin kişilik halk kütlesiyle Ötüken Dağlarının doğusuna kaçtılar. Tibetliler onları takip ettiler. Savaşarak Yao Suyunun kenarına kadar geldiler. Shih-men'a kadar ilerleyip, döne döne çarpıştılar, fakat, sonuca ulaşamadılar. Sha-t'o'ların boy ahalişi yavaş yavaş azalmıştı. Chin-chung çarpışmalar sırasında öldürüldü. Chih-i yaralıları topladı, 2 bin piyade, 7 yüz süvari, bin kadar deve, sığırla Ling-chou'nun yanına sığınmıştı. Adı geçen eyaletin idarecisi (Chie-tu-shih) bunu duydu. İmparatorun emriyle Yen-chou'da ikamet ettirildiler. Yin-shan-fu'luk ihdas edilerek Chih-i, at ve asker işleri memuru oldu. Çinli idareci onlara sığır ve koyun vererek besledi. Onların çocuk ve yaşlıları Feng-hsiang, Hsin-yüan ve T'ai-yüan'e gitmişlerdi. Onlar da dönüp kendi boylarına katıldılar. Chin-chung'un kardeşi Ke-le A-p'o arta kalan 7 yüz kişilik zayıf kuvvetiyle Chen-wu'ya gidip teslim olarak Sol Muhafızları generali unvanını aldı. Sonra yeni ihdas edilen Yin-shan valiliğinin genel askeri valisi oldu.

Sha-t'o'ların liderleri Chih-i bundan sonra Çinliler tarafından tam anlamıyla hediyelere boğuldu. Tibetlilere karşı kullanılmak üzere Ling-chou'da yerleştirileceklerdi. Onların değişmesinden korkulduğu için yeni tertibat alındı ve sınırlara dağıtıldılar. Arkasından ling-chou'nun valisi Fan Hsi-ch'ao, Sha-t'o'lardan oluşan bir ordu kurdu ve adına Sha-t'o ordusu

denmeye başlandı. Bundan sonra Sha-t'o'lar ve onların ileri gelen kumandanları T'ang hanedanı lehine çok sayıda askerî başarı kazandı. Chih-i ölüp yerine geçen oğlu Uygurlara karşı başarı kazanınca ona iyice yakınlık duyan T'ang hanedanının imparatoru kendi ailesinin adı Li'yi vermişti. Onun da oğlu Li K'e-yung da aynı hizmetlere devam etti. Bir taraftan da T'ang hanedanı çatırdıyordu. 876'daki büyük isyanı, 880'de Sha-t'o'lar bastırmıştı. Tam bu sırada Huang Ch'ao isyanı patlak verdiğinde yine Sha-t'o'lar, Tang hanedanını korumak vazifesi düşmüştü. 885 yılında söz konusu isyan bastırıldı. Fakat, karışıklıklar durmuyordu. Neticede asilerden Chu-wen, 907 yılında T'ang hanedanını devirip kendi Sonraki Liang devletini ilân etti. Böylece Çin tarihinde "Beş Hanedan" denilen dönem başlamış oluyordu³⁴³. 927 yılında tatarlar ile Sha-t'o'lar arasında çıkan savaş sonucunda yenilen Tatarlar, Sha-t'o'lar tarafından kuzey sınırlarına yerleştirildiler³⁴⁴.

Bundan sonra Sha-t'olar Çin'de T'ang hanedanının varisçisi oldular ve arka arkaya üç sülale kurdular. İlk Sha-t'o hanedanı 923 yılında Li K'e-yung'un oğlu tarafından kuruldu ve Sonraki T'ang adını aldı. Daha çok askerî hükümete sahip olan bu devlet nüfus olarak sayıca azlığından dolayı fazla bir varlık gösteremedi ve 936 yılında yıkıldı. İkinci Sh'a-to devleti 937'de kuruldu ve Sonraki Chin adını aldı. Fakat, o da 946'da Kitanların şiddetli taarruzları neticesinde yıkıldı ve imparatorları esir edildi. Liou Chih-yüan adlı bir general 947'de hemen yeni bir devlet kurarak Sonraki Han adını aldı ise de üç sene sonra bu da yıkıldı. Dolayısıyla 950 tarihi Sha-t'o'ların Çin'de son bulduğu yıldır³⁴⁵.

Sir(Altı Sir):

Sir Tarduşların meydana gelmesi Hsie boyunun Yen-t'o'ları hakimiyetine alması ile karışmaları sonucu olmuştu. Bu boy 627'den sonra kuvvelenip Çin tarafından da tanınan bir kaganlık kurunca çok sayıda boy onlara bağlandı. Bu boy birliği 647'de Sir Tarduşların Çinliler ve diğer boylar tarafından bozguna uğratılması ile dağıldı. II. Gök-Türk Devleti döneminde hala özellikle Tola Irmağı tarafında oturan boy gurubu için bu ad kullanılmış olmalıdır.

³⁴³ Sha-t'o'ların burada ele aldığımız devresi hakkında Çin kaynaklarındaki bilgiler, HTS 218,s.6153-6155 ve de WHTK 2723,a,b,c./2724a'da bulunmaktadır.

³⁴⁴ G.Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri...*, 14,76,77 vd.

³⁴⁵ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. W.Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1987,s.230-231; Wu Hsing-tung, *Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri*, Taipei 1970,s.20-27; Hou Lin-po, *T'ang Tai i-ti Pien-huan shih-lüe*,s.191-194.

Bilge Kagan tahta çıktığında tebasını sayarken” Altı Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz” gibi boy guruplarının adlarından bahsetmektedir³⁴⁶. Tonyukuk yazıtında ise beş yerde geçen Sir kelimesi hepsinde Türk Sir, Bodun, Oğuz grubu gibi Tola ırmağı havalisinde yaşayan Sir gurubu sonucunu ortaya çıkarmaktadır³⁴⁷.

Su-po:

Töles boylarından olan Su-po’lar, Hami’nin batısında Yen-ch’i(Karaşar)’nin kuzeyinde Pai-shan’ın eteklerinde Ch’i-pi, P’u-lo-chih, İ-shih, , Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu gibi boylarla birlikte yaşıyorlardı ve yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabiliyorlardı³⁴⁸.

Ssu-chie:

İzgiller(Ssu-chie), 603 yılı dolaylarında Tola Irmağı civarında yaşayan Töles boylarının urug olanlarındandır. O esnada Meng-ch’en, T’u-ju-ho, Hun ve Hu-hsie gibi boylarla birlikte oturuyorlar ve genel toplamda yirmi asker çıkarabiliyorlardı³⁴⁹. 647 yılından sonra Çin’e bağlandılar.

Bundan sonra İzgiller, Sir Tarduşların yerinde görülürler. Çok sayıda diğer Türk boyu gibi onlar da Çin ile temas kurabildiler ve Çin eyalet teşkilatı tarzında teşkilatlandılar³⁵⁰.

715 yılında Kapgan Kagan’ın ülkesi isyanlarla sarsıldığı sırada İzgiller de isyan etmişlerdi. Kül Tegin, Alp Salçı Kır atına binip savaşa çıkmıştı. Bilge ve Kül Tegin neticede onları orada mağlup etti. Kül Tegin’in atı orada öldü(düştü)³⁵¹.

Sir Tarduşlar:

Sir Tarduşlar, Gök-Türk coğrafyasında 647 yılından önce varlığını en çok hissettiren boydur. Özellikle Doğu Gök-Türk Devletinin 630 yılında yıkılmasından sonra büyük bir güç olarak ortaya çıkıp, bağımsızlıklarını kazandıkları 628’den 647 ‘e kadar bir devlet gibi rol oynadılar.

³⁴⁶ BK,D,1

³⁴⁷ T,3,11,60,61,62

³⁴⁸ PS 99, s.3303; SS 84 aynı yer

³⁴⁹ PS 99, s.3303; SS 84,s.1879

³⁵⁰ HTS 217B,s.6146; Hsüe Tsung-cheng, *T’u-chüeh Shih*, Pekin 1992,,s.227,371-377.

³⁵¹ KT,K,3,4

Onların menşei bütün kaynaklarda Töles boylarının içinde gösterilmektedir. Ama biz kaynaklardaki metinlerde açık bir şekilde belirtilmemesine rağmen Gök-Türk Devletinin kuruluşunda vazife yapan Töleslerin içinde önemli bir gurup olduklarını kabul ediyoruz. Dolayısıyla onların 603 yılında birden bire kuvvetli bir boy olarak ortaya çıkışını daha açık bir şekilde değerlendirebiliyoruz.

Batı Gök-Türk kaganı Ch'u-lo'nun ağır baskılarına ve vergilerine boyun eğmeyen Sir Tarduşlar için ona karşı başlattıkları isyan kendileri için bir dönüm noktası olmuştur. Dolayısıyla Türk boylarının 603'ten 647'ye kadar en kuvvetlisi olarak görünen Sir Tarduşlar, kaynakların bildirdiğine göre Sir ve Tarduş kabilelerinin birleşmesi ile meydana gelmişlerdi. Buna rağmen "karışık oturlardı" ifadesinden de sadece iki boydan müteşekkil olmayıp, çok sayıda boydan meydana geldiğini tahmin ediyoruz. Bilhassa Sir (hsie) kabilesi Tarduş (Yen-t'o) kabilesini mağlup edip, onun halkına sahip olmuştu. Bundan sonra Sir Tarduş (Hsie-yen-t'o) adıyla anılmaya başladılar. Yönetici ailenin kabile adları ise İ-li-hsi (belki ilci) idi³⁵². Diğer taraftan bazı kaynaklarda hanedanın kabile adlarının İ-li-t'u olduğu bildirilmiştir³⁵³. Ayrıca kaynaklarda bu boyun geleneklerinin Gök-Türklerle aynı olduğu ifade edilmektedir.

I. Gök-Türk Devleti, Juan-juan'ları ani bir baskınla bozguna uğratarak, hükümdarlarını savaş meydanında intihar etmesine sebep olup bu devletin tamamen yıkılmasını sağlayınca kendileri Bumın liderliğinde bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi. Sir Tarduşlar bu devletin içinde yer aldılar. Bir kısmı Ötüken(Yü-tu-chin shan) dağının doğusunda otururken, diğer gurubu Tanrı Dağlarının doğu ucundaki Tafgan(T'an-han) dağında ikamet etmeye başladı.³⁵⁴ Bu yukarıda söylediklerimizi destekleyen en önemli delildir. Yani açık bir şekilde ifade edilmemesine rağmen 603 yılına kadar Sir Tarduşlar, Altay ve Tanrı dağlarının doğu kısımlarında varlıklarını sürdürüyorlardı.

552 yılından önce Gök-Türk devletinin kurucusu Bumın , daha devletini kurmadan Töles boylarını mağlup etmiş ve hepsini kendine bağlayarak kuvvetini artırmış, neticede bu hadise ona bağımsızlığını elde etme yolunda büyük aşama kazandırmıştı³⁵⁵. Söz konusu Töles boylarının içinde açıkça zikredilmemiş olmalarına rağmen (zaten hiçbir boyun adından bahsedilmemiş) Sir Tarduşların da bulunduğu kabul edilmelidir. 603 yılında Batı Gök-Türk kaganı Tardu, mağlup

³⁵² HTS 217B,s.6134; Hsüe Tsung-cheng, aynı eser, s.404 vd.

³⁵³ TT 1080b;TPHYC,198,s.697; WHTK 2698b

³⁵⁴ TT 1080b;TPHYC,198,s.697; WHTK 2698b

olup T'u-yü-hun'lara sığındığında Töles boyları, Batı Gök-Türk idaresinden ayrılarak dağıldılar ise de onun yerine alan Ch'u-lo, bütün Töles boylarına yeniden saldırmış, hatta yüksek vergilerle onların mallarının çoğunu ellerinden almıştı³⁵⁶. Arkasından boyların ileri gelen reislerinden birkaç yüzünü toplayıp idam ettirdi. Bunun üzerine Ch'u-lo'ya karşı isyan etmeye başlayan Töles boyları iki boy etrafında toplanmaya başladılar.

Bu iki boyun biri Ch'i-pi, diğeri ise Sir Tarduşlar idi. Ch'i-pi boyu bugünkü Karaşar'ın kuzeyinde Tanrı dağlarının eteklerinde P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu gibi boylarla birlikte oturuyordu. Chi'pi'lerin etrafında toplanan diğer boylar onların erkini Ko-leng'i, İ-wu-chen Baga Kagan ilan etmişlerdi. Bunlar Tanrı dağlarının doğu ucundaki T'an-han, İslam kaynaklarındaki adıyla Tafgan dağında oturarak hüküm sürmeye başladılar³⁵⁷.

Sir Tarduşlar ise reisleri İ-hsi-po (işbara)ya Ye-hsi Kagan unvanını verdiler³⁵⁸. Töles boylarına ağır darbeler indiren Ch'u-lo, 611'den sonra Çin'deki Sui hanedanı hizmetine girince, Batı Gök-Türk ülkesinde hakimiyeti ele geçiren She-kui Kagan kuvvetlendiği zaman söz konusu iki boy da ona itaat etti. Bu esnada doğuda bulunan Uygur, Bayırku, Ediz (A-tie), T'ung-lo (Tongra, P'u-ku (Bugut) gibi boylar doğuda Ötüken'de oturan Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi'nin idaresine girmişlerdi³⁵⁹. She-kui'den sonra (619) Sir Tarduşların batıdaki Yabgu Kagan'a (T'ung Yabgu) bağlandıkları anlaşılmaktadır³⁶⁰.

628 yılında T'ung yabgu idaresindeki Batı Gök-Türk ülkesi karışmıştı. Bu kargaşalık içinde kalmak istemeyen İ-shih-po'nun torunu İ-nan yetmiş bin çadırlık ahalisi ile doğudaki İl Kagan'a bağlılığını bildirdi³⁶¹. Bu şekilde Doğu Gök-Türk ülkesine gelmiş oluyordu. Fakat, çok geçmeden Doğu Gök-Türk ülkesi de karışıklığa sürüklendi. Bu fırsattan faydalanan İ-nan, İl Kagan'a baş kaldırdı ve üzerine gönderilen Gök-Türk ordularını yendi. Onun galibiyetinden

³⁵⁵ CS 50,s.908; SS 84,s.1879-80; PS 99,s.33030; Liu,I,s.127-128; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.16 vd. ; Lin En-hsien, *T'u-chüe Yen-chiou.*, Tai-pei 1988,s. 1 vd.

³⁵⁶ SS 84,s.1876-77; PS 99,s.3300

³⁵⁷ CS 50,s.908; SS 1879-1880; PS 99,s. 3303 ve de CTS 199B, s.5343-44.

³⁵⁸ CS 50,s.908; SS 1879-1880; PS 99,s. 3303 ve de CTS 199B, s.5343-44.

³⁵⁹ HTS 217B,s.6134

³⁶⁰ HTS aynı yer.

sonra çok sayıda boy ve kabile gelip, Sir Tarduşlara itaatini bildirirken Ötüken bölgesinin kontrolü de tamamen Sir Tarduşların eline geçti. Bütün boylar Sir Tarduş reisi İ-nan'a kendini kagan ilân etmesi için ısrar ediyordu. Ancak, o henüz kendini kagan olarak görmüyordu. Doğu Gök-Türk devletinin büyük zaafa uğramasını fırsat bilen T'ang hanedanının imparatoru T'ai-tsung, İ-nan'la yakınlaşmak istedi. Onunla kuracağı ittifak sayesinde İl Kagan ve Doğu Gök-Türklerini kuzeyden de vurabilirdi. Bu maksadını gerçekleştirmek için general Ch'iao Shih-wang'ı gizli yoldan davul ve sancakla Sir Tarduş reisine gönderdi. Onun Chen-chu (Yincü?) Bilge Kagan olarak tanındığını bildirdi. Bunu kabul eden yani kagan olduğunu ilan eden İ-nan , karşılığında Çin'e elçi gönderip kendi ülke mallarından sunmuş ve teşekkür etmişti. Merkezi Ötüken dağında bulunuyordu, Çin'in başkenti Ch'ang-an'dan kuzey batıya altı bin li mesafede olduğu belirtilen Ötüken merkezleri idi; ancak, doğularında Moğol asıllı kabile Mo-ho'lara kadar uzanan sınırları batıda Batı Gök-Türk ülkesine yani Tanrı dağlarının kuzeyine kadar ulaşıyordu. Güneylerinde Gobi Çölü Çin ile aralarında hudut iken Kerulen nehri kuzeylerini çevrelemişti³⁶². Bu arada kardeşi T'ung Tegin, Çin sarayına geldi. Gök-Türklerden Çin'e gelen elçilerin çoğu tegin unvanını taşıyorlardı. Sir Tarduşlar da artık kendilerini bağımsız bir devlet olarak gördüklerinden hanedanlarından bir tegini göndermişlerdi. İmparator, T'ung Tegin'e bir Çin kırbaacı (süslü) ve keskin bıçak sundu. Ayrıca eğer gelecekte Sir Tarduşlar Çin'e saldırırlarsa onları kırbaçla cezalandıracağına söyledi. İ-nan, Çin imparatorunun dediklerini kabul etti. Böylece siyasi alanda onların üstünlüğünü tanımış oluyordu. Az sonra İl Kagan, Çin'e mağlup olup Doğu Gök-Türk devletini tamamen ortadan kalkınca İ-nan boyunu yavaş yavaş doğuya kaydırıp Tola ırmağının güneyindeki Tu-wei-chien dağına (Togu Balık) ulaştı³⁶³. Tola Irmağının yanına merkezine kurdu. Ondandan sonra Çin başkentine mesafeleri üç bin li'(yaklaşık 1500 km)ye inmişti. Şimdiki mevkileri daha iyi şartlara sahip idi. Baykal Gölüne ulaşmışlar, daha doğudaki Shih-wei kabilesine kadar otoritelerini genişletmişlerdi. Yani Gobi Çölünün güneyi hariç hemen Doğu Gök-Türk devletinin kapladığı sahayı kontrollerine almışlardı. Ordularındaki yetişmiş asker sayısı iki yüz bine ulaşınca askerî güçleri arttı. İki oğlu Tardu ve T'u-li-shih, kuzey ve

³⁶¹ B.Ögel, Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri,*Bulleten*,75,1955,s.336. Fakat, Ögel , bu konuyla ilgili HTS'deki metinlere müracaat etmemiştir.

³⁶² CTS 199B,s.5344;HTS 217B,s.6135. ayrıca bkz. Ögel, Uygur Devletinin...,s.337, Hou Lin-po, *aym eser*,s.85,86 vd.

³⁶³ Tu-wei-chien Dağındaki merkezin Togu Balık şehri olduğu konusunda bkz. Ögel, Uygurların Menşesi Efsanesi, DTCF,VI,1-2,1948,s.19; unvan açıklamaları için bkz. Mori, aynı makale, 32-40. CTS 3,s.43.

güney boyu olmak üzere iki kısımda devleti yönetmeye başladılar. Merkezde İ-nan oturuyordu. 633 yılının başında Çin sarayına elçi yolladılar³⁶⁴.

Bundan sonra aradan geçen yedi yıl içinde Çin sarayına sekiz defa elçi göndermişlerdi. İmparator T'ai-tsung, onların kuvvetlenip büyümelerini endişe içinde izliyordu. Bir gün Çin'e hücum edeceklerini düşünüyor ve yıkılmalarını arzu ediyordu. Hatta onları parçalamak istemiş , bu yüzden iki oğlunun da küçük kagan olarak tanıdığını ilân etmişti.

Sir Tarduşların asıl korkusu Gök-Türklerin yeniden kuvvetlenmesi idi. Çünkü, onlar Çin'den geri gelirse kendilerine bağlı boyların çoğu ayrılıp, Gök-Türkler etrafında toplanabilirlerdi. 641 yılında Ssu-mo Kagan idaresinde Çin sınırları içindeki Gök-Türkler kuzeye gönderilince önce ses çıkarmamışlar, sadece askerlerini hazırlayarak Gobi çölünün kuzeyinde beklemişlerdi. Zaten Çin'deki T'ang hanedanı imparatoru da Ssu-mo Kagan ve beraberindekilerin Gobi Çölünün güneyine yerleşmelerini istiyordu. Kısacası Çinlilerin planına göre Gök-Türkler ve Sir Tarduşlar birlikte komşu olarak yaşayacaklardı.

Çin imparatoru T'ai-tsung, doğudaki T'ai dağına ziyarete gidecek idi. Bunu fırsat bilen Bilge Kagan, bütün Çin askerlerinin oraya imparatorla beraber gittiğini, sınırlarının boşaldığını, hatta Çin'e vassal olan kavimlerin askerlerinin dahi adı geçen dağa gittiğini dolayısıyla Ssu-mo'nun kolayca yakalanabileceğinin maiyetindekilere söyleyerek harekete geçti. Önce oğlu Tardu Şad'ı iki yüz bin askerle çölün güneyini kesmesi için gönderdi. O da Pai-tao-ch'uan'da kamp kurdu ve arkasından bir askere dört at vermek suretiyle aniden Ssu-mo'ya hücum etti. Ssu-mo, Tardu Şad karşısında hiçbir şey yapamayacağını biliyordu, derhal geri çekilerek Shuo-chou'ya geldi. Askeri vali Chang Chien, Moğol boyları Hsi, K'u-mo-hsi, Kitan gibi boylarla, Li Chi ise emrine altmış bin piyade üç bin süvari alarak Shu-chou'da mevzilendi. Diğer generaller Chang Shih-hui ve Li Hsi-yü onlarla savaşmak üzere yola çıktılar.

İmparator ziyaretinden geri döndükten sonra bütün generallerine bir ferman yayınladı. Fermana göre Sir Tarduşların artık gölün güneyine geçtiklerini, atlarının bitkin olduğunu, dolayısıyla derhal hücumla geçilerek bu fırsatın kaçırılmaması gerektiğini vurguluyordu. Sir

³⁶⁴ CTS 3,s.43; TT 1080b; TPHYC 198,s.697;WHTK 2698b

Tarduşlar, Çinlilerin büyük bir seferberlik ilan etmesi ve üzerlerine birkaç ordunun birlikte gönderilmesi neticesinde bir şey yapamayacaklarını anlamışlardı. Tardu Şad elçi göndererek, Gök-Türklerle barış yapmak isteklerini bildirdi. Fakat, imparator daha önce kendisinin Sir Tarduşların çölün kuzeyini, Ssu-mo idaresindeki Gök-Türklerin güneyini kontrol edeceğini tayin ettiğini ancak Sir Tarduşların anlaşmayı bozduğunu bu yüzden cezalandırılacaklarını ve asla barış yapılmayacağını bildirdi.

Tardu Şad'ın bu cevap üzerine daha da güneye doğru ilerlediğini, hatta biraz kendini toparladığını anlayabiliyoruz. Ssu-mo, daha önce kaçıp Çin Seddinin güneyine sakladığı için yakalayamayacağını anlayan Tardu Şad, elçi göndererek ona hakaret etti. Çinli kumandan Li Chi onunla savaşmak üzere yola çıkmıştı, Ch'ing-shan'ı geçtikten sonra seçme askerlerini yanına alarak La-ho'ya ulaştı. Tardu Şad bir yerde sabit kalmıyordu. Juo-chen suyunu geçerek ordusunu düzenledi ve beklemeye başladı. Çinliler, daha önce Sir Tarduş İşbara ile A-shih-na She-er'ın süvarilerle hareketli savaş yaptıklarını hatırlayarak piyade savaşı yapmaya karar verdiler. Ancak, Sir Tarduşların mağlup olduktan sonra kaçmalarını engellemek için yeni bir yöntemle başvurular. Beş kişilik ekipler oluşturuldu. Bunların biri at tutacak diğer dördü savaşacaktı. Eğer galip gelirlerse kaçmalarını önlemek için atlara atlayıp onları takip edeceklerdi. Neticede savaş başlamıştı. Çin ordusundaki Gök-Türk askerleri acele ileri atılmışlar, fakat, Sir Tarduşlar onları geri püskürtmüşlerdi. Aynı anda Sir Tarduş okçuları hazırlanan ekiplerin atlarını öldürmüşlerdi. Li Shih-chi, Gök-Türkleri kurtardığı gibi Sir Tarduşların tam zayıf yerine hücum ederek onları dağıtmayı başardı³⁶⁵. Üstelik Çinli kumandan Hsie-ch'e daha enerjik askerlere kumanda ederek önce onların atlarını ele geçirmişti. Mağlup olan Tardu Şad kuzeye doğru çekilirken diğer Çinli kumandan Wan Chie onu takibe çıkmıştı. Çölün kuzeyine ulaştığında Çin ordusu aşırı derecede karla karşılaştı. Zaten Çinliler çok soğuğa alışık değillerdi. Sir Tarduşlar da soğuktan nasiplerini almışlar epey zayıf vermişlerdi. 641-642 kaşında cereyan eden bu hadiselerden sonra Çinli kumandan Ting-hsiang'a dönmüş ve imparatoruna rapor sunmuştu.

Sir Tarduşlar, Çin sarayına elçi gönderdiler ve barış yapmak istediklerini bildirdiler. Tardu Şad'ın amcası İşbara üç bin at sunmuş ve bir prensesle evlenme teklifinde bulunmuştu. İmparator ise hala onlara çok kızgındı. Sir Tarduşların aslında bir erkin tarafından idare edilecek

³⁶⁵ CTS 3, s.53; HTS 2,s.41; HTS 217B,s.6136; CTS 199B,s.5345; TCTC 196,s.6171,6172.

kadar küçük bir boy iken kendi sayesinde kagan olduklarını ve güçlerinin Doğu Gök-Türk devletini geçtiğini, dolayısıyla Çin sınırlarını tehdit ettiğini söyleyerek evlilik teklifini kabul etmediğini açıkladı. Ancak; Sir Tarduş kaganı ertesi yıl yine elçi göndererek daha önce sunduğu at ve koyunların sayısını artırmış evlilik teklifinde ısrarını sürdürmüştü. Bu sefer endişeye kapılan imparator, büyük veziri ile istişareye oturdu. Onun düşündüğü iki planı vardı: Birincisi Sir Tarduşlara saldırmak, ancak o zaman Sir Tarduşlar ortadan kalkacak ve Çinlilerin Gök-Türk ülkesini yönetmek için daha önce hazırladıkları uzun vadeli plan bozulacaktı. İkincisi evlilik teklifinin reddedilmesi halinde sınırlara saldıracaklardı. O halde daha büyük problemler ortaya çıkacak idi. Büyük vezir Fang Hsüan-ling ise imparatora Gök-Türklerin yıkılmalarının daha bitmediğini dolayısıyla en iyi yolun Sir Tarduşlarla iyi geçinmek olduğunu ve evlilik ittifakının yapılmasının faydalı görüldüğünü açıkladı. Bu sırada Sir Tarduş kaganı Bilge'nin ağabeyinin oğlu T'u-li Şad elli bin at, on bin deve ve sığır, yüz bin koyun sundu. Onun şerefine düzenlenen eğlencede bütün vezirler dizildi, kıymetli hazineler, eşyalar düzenlendi, ch'ing-shan, P'o-chen müzikleri ve on makamdan oluşan müzikleri çalındı. Bu eğlence çok hoşuna giden T'u-li Şad başını eğdi ve imparatora on milyon yıl uzun ömür diledi³⁶⁶.

Bu hadiseden sonra imparator, Bilge Kagan'a yakınlık göstermeye başlamıştı. Ling-chou'yu ziyaret ettikten sonra evlilik işini tamamlayacaktı. Gelişen durumdan gayet memnun kalan kagan Bilge, öğünerek etrafındakilere, kendilerinin Töles boyu olduklarını imparatorun onu kagan yaptığını, prenses dahi verdiğini, üstelik arabasıyla ziyarete geldiğini, kendisinin en şerefli kişi olduğunu söylüyordu. Arkasından vergiler artırmasıyla koyun ve atları çoğaldı, Bazı devlet adamları onu tahrik ederek Sir Tarduşlar ile T'ang'ın aynı seviyede olduklarını dolayısıyla saraya gitmemesi gerektiğini, eğer malların çoğunun çeyiz için verilmesi halinde halkın üzüleceğini söylüyorlardı. Bilge ise buna karşı çıkıyor ve T'ang imparatoruna karşı gelemeyeceğini ileri sürüyordu.

Bundan sonra imparator T'ai-tsung'a yabancı kavimler vergi sunduğu sırada Sir Tarduşlar bir şey sunmadılar. Çünkü at ve koyunlarının çoğu ölmüştü. Onlardan vergi gelmeyeşine kızan imparator seyahatini durdurmuş ve yeni müzakerelere koyulmuşlardı. Devlet adamları onların vergi getirmemesinin Çin için bir hafiflik sayılacağını ve bundan sonra diğer kavimlere kötü

³⁶⁶ CTS 3,s.55; HTS 217B,s.5137; Liu,I,153,155,204,206.

örnek olacağına ileri sürerek imparatora evliliğin reddedilmesini tavsiye ettiler. O da tavsiyeleri kabul ederek evlilik işinden vazgeçti.

Çinli prensesle evliliğin gerçekleşmemesi üzerine, Sir Tarduşlar düşmanca tavır takındılar. T'u-li Şad, Ting-hsiang'a hücum ettirildi. Daha sonra gelişecek olaylardan bunun sadece ufak bir tehdit olduğunu anlıyoruz. Çünkü arkasından elçi gönderen Bilge Kagan, Korelilerle Çin arasında yapılan savaşta yardımcı olmak istediklerini bildirdi. İmparator onun bu teşebbüsünü şüphe ile karşıladı. Kendilerinin doğuda bulunmalarından faydalanarak tekrar Çin sınırlarına hücum edeceklerini tahmin ediyordu. Bu arada Koreliler, kendilerine tabi Mo-ho adlı Moğol boyu vasıtasıyla Sir Tarduşlarla ittifak yapmak için teklifte bulundular. Fakat, Bilge Kagan, Çin'e yaklaşmak istiyordu. Bunun için Korelilerle her hangi bir ittifaka yanaşmadı. Aynı sırada hastalanan Bilge Kagan, fazla yaşamadı ve öldü. İmparator T'ai-tsung, kurban keserek onun yas törenlerine uydu (645)³⁶⁷.

Sir Tarduşlar onun ölümü üzerine ülkelerini ikiye böldüler. Bilge'nin kadınlarından birinin oğlu Ye-mang'ın T'u-li-shih unvanıyla ülkelerinin doğu tarafını, onun yeğeninin oğlu Pa-chuo'nun Lü Yabgu Kagan olarak batı tarafını idare etmesine karar vermişlerdi. Ye-mang Pai-tao bölgesine gelerek Çin'in askeri hizmetine girdiğini bildirdi ise de diğer devlet adamları onu Lü Yabgu'ya şikayet ettiler. Onun yaptığı sürpriz saldırı sonrası Ye-mang öldürüldü ve ülkenin tek hakimi olarak Lü Yabgu, Hsie-li-chü-li-shih-hsie-shao-to-mi (il küllüg Şad shao-to-mi) unvanını aldı. Bu sırada Çin ordusunun çoğu kuzey doğuda Liao bölgesinde savaşta iken fırsattan yararlanmak isteyerek, Çin sınırlarına hücum etti. Çin imparatoru yine savunma savaşı için önlemler aldı. Tao Tsung, Shuo-chou'ya, Hsie Wan-ch'e ile A-shih-na She-er, Sheng-chou'ya, Sa-hu Wu-jen, Ling-chou'ya mevzilenmeleri için gönderdiler. Chih-ssu-shih-li ile Çin idaresindeki Gök-Türkler Çin Seddinin dışında kanatlara ayrılarak boynuz gibi olmuşlardı. Bu hazırlıkların büyüklüğünü öğrenen Sir Tarduşlar geri çekildiler.

Sir Tarduş ülkesinde tek başına hakim olan ve Çin'e dahi en kuvvetli zamanlarında akın yapabilen Lü Yabgu Kagan, ülkesinde huzurlu bir idareyi tesis edemedi. Bunun sebebi kendisinin ihtiras sahibi olması idi. Babası zamanındaki değerli vezirlerin çoğunu öldürttü. Arta kalanları da

³⁶⁷ CTS 3,s.58; HTS 217B,s.6137,6138; TT 1080b,c;TPYC 198,s.697-699;WHTK 2698b,c

bundan huzursuz idiler. Ayrıca şadlardan A-p'o ile Çinlilerin gönderdiği elçi doğudaki Mo-ho'ların bölgesinde buluştular. Arkasından aralarından çıkan iç savaşta netice alınmadı. Bazı devlet adamları Çinlilerin A-p'o'nun tarafını tutması yüzünden onların askerlerinin geldiğini zannetmeleri üzerine halk endişeye kapıldı ve Lü Yabgu'yu terketmeye başladı. Neticede asker sayısı iyice azalan Lü Yabgu, on kadar süvariyle A-shih-na Shih-chien'e sığınmak üzere yola çıktı. Fakat yolda Uygurlar tarafından öldürüldü. Ailesi tamamen katledildi. Elli altmış bin kadar ahalisi Doğu Türkistan'da küçük devletçiklere sığındı. Bilge Kagan'ın ağabeyinin oğlu Tuo-mo-chih geride kalanlar tarafında İ-t'e-wu-shih Kagan unvanıyla hükümdar yapıldı. Bu arada Çin İmparatoruna elçi göndererek aslında Ötüken'de yerleşmek istediklerini bildirdiler. Çin imparatoru Ts'ui Tun-li ile Li Shih-chi'ye onları güvenli ve pasif bir halde yerleştirme görevi verdi. Böylece onların ülkeleri yeniden tesis edildi. Tuo-mo-chih, Sir Tarduşların başına geçince eskisi gibi çok sayıda küçük Töles boyu gelip ona itaat ediyorlardı.

Bu durum Çinlileri yeniden endişeye sevketti. Özellikle imparator ani bir Sir Tarduş saldırısından korkuyordu. Li Shih-chi onların üzerine gönderildi. Kendisine verilen emre göre teslim olanlara bir şey yapılamayacak, karşı gelenler ise öldürülecek idi. O, Tuo-mo-chih'nin bulunduğu yere vardığında Sir Tarduş hükümdarı çok şaşırılmıştı. Tuo-mo-chih teslim olacağını söyledi ise de gizlice Çinlilere baksın yapmayı düşünüyordu. Fakat, Çinli kumandan onun asıl niyetini öğrenince hücumla geçti ve beş-altı bin kişiyi öldürdü. Yaşlı genç otuz bin kişiyi de yakalamıştı. Bu arada Hsiao Ssu-ye adlı bir elçinin Uygurlara gönderildiğini duyan Tuo-mo-chih, gidip adı geçen elçiye teslim oldu. Çin başkentine gitti, orada Sağ muhafızları generali tayin edildi. Ayrıca orada ikamet etmesi için tarla sunulmuştu.

Sir Tarduşlar yıkıldıktan sonra Chi'pi, Uygur gibi on bir Töles boyu Çin İmparatorula temasa geçerek itaatlerini bildirdiler. Sir Tarduşlardan arta kalan A-p'o Ta-kan (tarkan-tarhan)'ı yendi ve binden fazla baş kestikten sonra iki yüz li kuzeye sürdü. 650 yılında Sir Tarduşlardan arta kalan bir kısım Çinli kumandan tarafından Çin'e getirildi ve Ch'i-t'an Chou'da yerleştirildiler³⁶⁸.

³⁶⁸ Bu bilgilerin en teferruatlı buldukları metinler HTS 217B,s.6134-6139 ve CTS 199B,s.5345-5349'da kayıtlıdır. HTS'deki Sir Tarduş bölümünün kısmen tercümesi için bkz. Chavannes,s.94-96

669 yılında Sir Tarduşlardan arta kalanlar Çin hakimiyetine karşı isyan ettiler. Ötüken bölgesindeki bu ayaklanmayı T'ang hanedanı imparatoru Kao-tsung, Gök-Türklere bir ferman gönderip, onlara hücum ettirmek suretiyle bastırdı³⁶⁹.

Shih-lo-er'lar:

Shih-lo-er'lar, Sir Tarduşlar, Ta-ch'i gibi boylarla Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşıyorlardı. Bu boy da muhtemelen daha sonra Sir Tarduşlara katılmış olmalıdır³⁷⁰.

Ta-ch'i:

Töleslerden olan Ta-ch'i'ler, Sir Tarduşlar, Shih-lo-er'larla birlikte yaşıyorlardı. Hep beraber on binden fazla mükemmel askere sahiptiler³⁷¹.

Ta-han:

Ta-han'lar, Chü'lerin kuzeyinde otururlardı. Çok koyun ve ata sahip oldukları vurgulanmıştır. İnsanları iri ve uzundur. Chü'lerle birlikte Kırgızlarla, Chien-hai'nin(Kem Irmağı olabilir) kenarında otururlar. Bunların hepsi eskiden gelmemişlerdi. 649-650'li yıllarda Çin sarayına samur ve at sundular. Bazen bir kere tekrar Çin sarayına gittikleri ifade edilmiştir³⁷².

Tarduş:

II.Gök-Türk devletinin kuruluşu esnasında millet düzenlenirken Töles ve Tarduşların adından bahsedilmektedir³⁷³. Milletin yeniden bir araya getirilip teşkilatlanma anlatılırken Tarduş ve Töles adlarının zikredilmesi onların 552-630 yılları arasında oynadıkları tarihî rolün öneminden dolayıdır. II.Gök-Türk Devleti döneminde 682'den sonra Tölesler doğuda Tarduşlar batıdadır. Dolayısıyla İrtiş Irmağı taraflarında olduklarını tahmin ediyoruz³⁷⁴.

³⁶⁹ TPHYC 198,s.699

³⁷⁰ PS 99 aynı yer; SS 84, s.1880

³⁷¹ PS 99 aynı yer; SS 84 aynı yer

³⁷² HTS 217B,s.6146

³⁷³ KT,D,13; BK,D,12

³⁷⁴ BK,G,13

692’de Kapgan Kagan olduktan sonraki teşkilatlanmada ise Bilge, Tarduşların üzerine şad olarak tayin edildi³⁷⁵. 732 yılında Kül Tegin’in cenaze törenine katılanlardan birinin adı da Tarduş İnançu Çor idi³⁷⁶.

Tarduş boyunun adı yazıtlarda dolaylı olarak kaydedilmiştir. 696-97 yıllarında Kırgızların bulunduğu yere baskın yapan Tonyukuk daha sonra hanımının ölümü üzerine Kapgan geri dönünce tek komutan kalmıştı. 698’de İnel ve Bilge’nin katılımıyla Yarış ovasına doğru ilerlemiştir. İşte Kapgan’ın yeni yaptığı bu tayin sırasında Tarduş Şad’ın adı geçmektedir³⁷⁷. Söz konusu Tarduş Şad’ın Bilge olduğu bilinmektedir. Daha sonra savaş kazanılınca On Oklar(Türğişler), Tarduş Şad’a doğru kovalanılmıştır(699)³⁷⁸

Kül Çor adlı bir Türk beyinin adına dikilen ve 716 tarihli olduğu tahmin edilen İhe Hüşotu yazıtında da Tarduşların adı geçmektedir. Buna göre Kül Çor veya Kül İç Çor, tarduş halkını idare ediyordu³⁷⁹.

Bayan Çor, kagan olduktan sonra sıklıkla diğer boylarla kendine bağlamak için savaşıyordu. 749’lu yıllarda Tatarlarla savaştıktan sonra iki oğluna yabgu ve şad unvanlarını verip Tarduşların üzerine idare için göndermişti³⁸⁰. Hoytu Tamır Yazıtlarının Tarduşlara ait olduğu sanılmaktadır. Yine Kül Çor unvanlı tarduş idarecisinin Beşbalık’a karşı düzenlenen seferde kazandığı başarılar anlatılmaktadır³⁸¹.

Tokuz Oguzlar(Dokuz Oğuz-Chiou-hsing):

Dokuz Oğuz kavramı, 626 yılını takiben Doğu Gök-Türk Devletinin zayıflaması üzerine yukarıda açıklamaya çalıştığımız Töles boyları grubunun Tola Irmağı civarı ve Kerulen’e doğru yani Doğu Gök-Türk ülkesinin doğu kısmında yaşayanların kaynaklarda zikrediliş şeklidir. Genelde Dokuz Oğuz boyları şu isimleri taşıyorlardı P’u-ku, Hun(Qun), Bayırku(Pa-ye-ku), Tonra(T’ung-lo), Ssu-chie, Ch’i-pi, A-pu-sse. Ku-lun-wu-ku, Ediz(A-tie)³⁸².

³⁷⁵ KT,D,17; BK,D,15

³⁷⁶ KT,K,13

³⁷⁷ T,31

³⁷⁸ T,41

³⁷⁹ İhe Hüşotu, D,14

³⁸⁰ Şine Usu, D,6,7

³⁸¹ Hoytu Tamır,3

³⁸² Liu, II,s.592; J.Hamilton, “Toquz Oguz..”, s.23-63; M.Mori, *aynu eser*; Kafesoğlu,s.123,124; Ö.İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi, 1987,s.13*; Taşağıl, *Gök-Türkler II*; aynı müel, *Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış, s.234-243*

Söz konusu bu boylar adlarının başlığı altında kaynakların bilgi verdiği ölçüde eserimizde incelenmiştir. Özellikle Doğu Gök-Türk Devletinin yıkılışı sonucu Çin ile temas kurmuşlar ve çeşitli askerî valilik unvanları almışlardır³⁸³.

679 yılında Çin'deki T'ang hanedanına karşı başlayan Gök-Türk istiklâl hareketinin başarıya ulaştıktan sonra öncelikle Dokuz Oğuz boylarıyla çarpışacağı tabii idi. Bu yüzden Orhun Yazıtlarında da çok sık bahsedilen Dokuz Oğuz-Gök-Türk mücadeleleri çok sıklıkla meydana gelmiştir³⁸⁴.

Uygur Devletinin 742'den itibaren Ötüken merkezli olarak yükselmesi Dokuz Oğuzların onlara bağlanmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Uygurların bir parçası durumunda hayatlarına devam edeceklerdir³⁸⁵. Nitekim Uygur Devleti bu yüzden İslâm kaynaklarında Dokuz Oğuzlar (Tokuz Guz) şeklinde kaydedilmiştir³⁸⁶.

II.Gök-Türk Devletinin kuruluşu sırasında Dokuz Oğuzların kaganı Kutlug ve Tonyukuk'a karşı Çinliler, Kıtanelarla irtibata geçerek az sayıdaki Gök-Türk halkının geliştiğini, kaganlarının cesur olduğunu, sözcülerinin cesur olduğunu, onların var oldukça Çinlileri ve Kıtaneları öldüreceklerini söyledi. Sonra ittifak teklif etti. Ancak, daha önce harekete geçen Tonyukuk, Kök Öng Irmağını aştıktan sonra orduyu Ötüken Dağlarına doğru sevk etti. İngek Gölü ile Tola Irmağından Oğuzlar altı bin kişilik ordu ile üzerlerine geldi. Tonyukuk'un asker sayısı iki bin idi. Neticede Dokuz Oğuzlar büyük bir bozguna uğradılar³⁸⁷. Bundan sonra Oğuzların hepsi gidip, Kutlug Kagan'a bağlandı.

Bilge Kagan'ın milletine hitabında kendi sözünü işitmesi gerekenler arasında Dokuz Oğuz beyleri ve halkının da adı zikredilmektedir³⁸⁸. Onun ifadesine göre Dokuz Oğuzlar, Gök-Türk Devletinin önemli unsurlarından biridir. Daha sonra II. Gök-Türk Devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Kutlug Kagan'ın mücadele ettiği boylar arasında görülürler. Bu kez de Baz Kagan'ı, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtanelar ve Tatabırlarla birlikte adları geçmektedir.

³⁸³ Liu, II,s.592; J.Hamilton , “Toquz Oguz..”, s.23-63; M.Mori, *aynı eser*; Ö.İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi, 1987,s.13*; Taşağıl, *Gök-Türkler II* ,s.41-47

³⁸⁴ Taşağıl, II.Gök-Türk Devletinin Kuruluşu, s.227-243

³⁸⁵ Bu konuda tafsilen bkz. E.G.Puleyblank, “Some Remarks on the Tokuzoghuz Problem, UAJbr, 1956,28,35; J.Hamilton aynı eser,s.13-63; C.Mackerras, The Uighurs, The Cambridge Earl History of Inner Asia, s.320

³⁸⁶ V.Minorsky, Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs, BSOAS, 1948,s.281 vd.; diğer İslâm kaynakları için bkz. Şeşen,s.17,19,20-23,42-45,58,60,61-65 vs., 72 vd. 100 vd. 134 vd. 143 vd., 163.

³⁸⁷ T,9; ayrıca kz. Taşağıl, Kutlug Kagan ve II.Gök-Türk Devletinin Kuruluşu, s.234-236

³⁸⁸ KT,G,2; BK,D,1

Ancak, dikkat çekici nokta ilk zikredilişlerinde olduğu gibi bodun kavramıyla birlikte anılmalarıdır³⁸⁹. Bu da Dokuz Oğuzların tek bir boydan oluşmadıklarını kalabalık bir kütle halinde yaşadıklarını göstermektedir³⁹⁰.

714 yılında karluklar ve Basmılların isyanı, Bilge Kagan tarafından bastırıldıktan sonra onun kendinden gördüğü Dokuz Oğuzlar da düşman olmuşlardı. Bilge Kagan, bunu “ Gök ile yer arasındaki karışıklık sebebiyle ödlerine hased girdiği için düşman oldular” şeklinde açıklamaktadır. Onlarla bir yılda dört kez savaşan Bilge, Togu Balık'ta Antargu'da Çuş Irmağı başında ve Ezgenti Kadız'da çarpışıp, hepsini hezimeteye uğratmıştır³⁹¹. 716 yılında Dokuz Oğuzlar yerlerine yurtlarını bırakıp Çin'e doğru gittiler³⁹².

Taçam adlı bir Türk beyine ait olduğu sanılan Ongin Yazıtında da Dokuz Oğuzlardan bahis vardır³⁹³. Yine onlarla savaşmış devlete tabi olmaları sağlanmıştır.

716'lı yıllarda Kül Çor isimli bir Türk beyi adına dikilen İhe Hüşotu Yazıtında da Dokuz Oğuzlar anlatılmaktadır. Buna göre Dokuz Oğuzlarla yedi kez savaşmıştı³⁹⁴.

Dokuz Oğuzların, Bayan Çor Kagan ile de mücadeleleri söz konusudur. Şine Usu Yazıtında, Dokuz Oğuzlar üzerinde yüz yıl hakim olunup idare edildikleri yazılmaktadır³⁹⁵. Bayan Çor Kagan'ın kendisi de Uygur Devletinin yükselişi sırasında Dokuz Oğuzların hepsini toplamıştır³⁹⁶. Bayan Çor'un 751 yılında da Dokuz Oğuzlarla mücadele ettiğini görüyoruz³⁹⁷. Bu esnada Dokuz Oğuzlar, Anı Irmağı kıyısında oturup Kırgızlarla ve Çiklerle ittifak yapmışlardı.

İslâm kaynaklarında da Dokuz Oğuzlar hakkında bilgiler vardır. Mesela Hududül-alem'e göre kuzeylerinde Kırgızlarla komşu olup nüfus bakımından en kalabalık Türk ülkesi di. Yazları ve kışları kendilerine uygun topraklara göç ederlerdi. Ülkelerinden güzel misk, siyah, kırmızı ve çizgili tilki kürkleri, gri sincap, samur, kakum, fenek, sabica kürkleri, hutüvv boynuzları, yak öküzü derileri gelirdi. En önemli hayvanları koyun, at ve sığır idi. Türklerin en zenginleri bunlardı. Ayrıca onlara ait on yedi yer isminden bahsedilmektedir³⁹⁸

³⁸⁹ Tokuz Oguz Budun , ayrıca bkz. Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüe Shih*,s.226

³⁹⁰ KT,D,14;BK,D,12

³⁹¹ BK,D,29-31;KT,K,4

³⁹² BK, D, 35

³⁹³ Ongin, G,6; H.N.Orkun, 128,129

³⁹⁴ İhe Hüşotu, D,16

³⁹⁵ Şine Usu K,3

³⁹⁶ Şine Usu, K, 5

³⁹⁷ Şine Usu, D,10 vd.

³⁹⁸ *Hudud'ül alem*,s.94,95; Şeşen,s.61,62

To-lan-ke:

Bu boy 647 yılından önce tarihî kaynaklarda görülmez. Söz konusu tarihte Sir Tarduşların kurduğu siyasi gücün yıkılması üzerine ortaya çıktı. Tola Irmağının kenarında yaşıyorlardı. On bin iyi yetişmiş asker çıkarabiliyorlardı. Hiç Çin ile temas kurmadıkları halde bahsettiğimiz tarihten sonra T'ang imparatorluğu tarafından tanındılar. Onların idarecisi (erkin) Mo(bey?) Uyгурlarla birlikte Çin sarayına gitmiştir. 650 yılından sonra Doğu Gök-Türk ülkesinde yapılan teşkilatlanmada Yen-jan tao-tu-fu'luğu sınırları içinde yer aldılar. Onların reisinin unvanı sağ büyük generali idi. O ölünce Sai-fu, büyük ilteber unvanıyla askeri valiliği devam ettirdi.³⁹⁹

Töles(682'den sonra):

II. Gök-Türk Devletinin kuruluşuna katılıp bağlananlar arasında da Töles adı geçmektedir. Buna göre Tölesler o zamanki merkezin doğusunda idiler⁴⁰⁰. Burada Töles adı yukarıda işaret edildiği gibi genel bir ad değil belirli bir kabilenin adı olarak düşünülmelidir. Bu yüzden ayrı başlık altına aldık. Bilge Kagan'ın idaresine göre II.Gök-Türk Devleti tam anlayla teşekkül ettikten sonra Töles ve Tarduş halkları düzenlenmiş, yabgular onların üzerine idareci olarak gönderilmiştir⁴⁰¹.

Uygur Devletinin her alanda gerçek yükselticisi olan Bayan Çor, Şine Usu Yazıtında kendi ağzından hakim olduğu boyları sayarken Töleslerden başlamaktadır⁴⁰²

T'u-ju-ho'lar:

Tola Irmağı civarında yaşayan ve urug durumunda bulunan T'u-ju-ho'lar, yanlarında varlığını sürdüren diğer boylarla birlikte yirmi bin asker çıkarabiliyorlardı⁴⁰³.

Tu-po'lar:

³⁹⁹ TT 1081a;WHTK 2699b;HTS 217B,s.6142

⁴⁰⁰ BK,G,13

⁴⁰¹ BK,D,12

⁴⁰² Şine Usu,K,1

⁴⁰³ PS 99 aynı yer; SS 84 aynı yer

Tu-po'lara aynı zamanda Tu-p'o da derler. Onların toprakları kuzeyde Hsiao-hai ile, batıda Kırgızlar ile güneyde Uygurlar ile sınırlıdır. Üç boya ayrılmışlardır. Her biri kendini idare eder. Onların geleneğinde yıl zaman yoktur. Otları toplayıp kulübe yaparlar. Ziraati bilmezler. Topraklarında yüzlerce ot vardır. Bunların kökünü toplayarak yemek yaparlar. Kuş, balık yabani hayvan yakalayıp yiyecek yaparlar. Samur kürk ve geyik derisi elbiseleri vardır.

Yoksullar yakaladıkları kuşların tüyünü elbise yaparlar. Evlenirken zenginler at sunar. Fakirler ise geyik derisi ile ot kökü verirler.

Ölüleri ağaç kutu ile dağın içine ya da ağaçların üzerine koyarlar. Gömerken ağlayıp inlerler, Gök-Türklerle aynıdır.

Cezalandırma yoktur. Mal çalanlar çaldıkları malın iki katını geri öderler. Chen-kuan saltanat devresinin yirmi birinci yılında(648) Kurikanların saraya gelmesi sebebiyle onlar da elçi gönderip, Çin ile ilişki kurdular.⁴⁰⁴

Tongralar(T'ung-lo):

Tonra boyu, 603 yılı dolaylarına ait verilen listelerde adlarına rastlanan önemli boylardandır. Tola Irmağı civarında P'u-ku, Wei-ho, Bayırku, Fu-lo gibi sayıca kuvvetli boylar arasında idiler⁴⁰⁵. Ancak, daha sonra Sir Tarduşlara bağlanmışlardır.

Tonra'ların Gök-Türklerle aynı geleneklere sahip oldukları bildirilmiştir. Sir Tarduşların kuzeyinde To-lan-ko'ların doğusunda bulunuyorlardı. Başkente mesafeleri on yedi bin beş yüz li olup, durumları iyidir. Otuz bin asker çıkarıyor durumda gösterilmeleri onların kuvvetine işaret etmektedir. 628 yılında Doğu Gök-Türk devletinin zayıflayıp yıkılmaya yüz tutması üzerine serbest kalıp Çin sarayına elçi gönderdiler. Bundan uzun zaman sonra kendiliklerinden Çin'e tabi olmayı rica ettiler. Onların için Kuei-lin askerî valiliği ihdas edildi. Reisleri ilteber Shih-chien Çor'a Sol ling büyük generalliği tevcih edilip, Askerî vali makamına tayin edildi.

682 yılında II.Gök-Türk devleti kurulduğunda Tonyukuk'a Oğuzlardan bir kaçak(küräg) gelip, Dokuz Oğuzların üzerine yeni bir kaganın çıktığını ve söz konusu kaganın Çin'e General ku'yu gönderirken, Kitanların üzerine Tongra Eşim adlı bir elçiyi Gök-Türk lere karşı ittifak için

⁴⁰⁴ TT 1081a; HTS 217B,s.6144; WHTK 2699a

⁴⁰⁵ PS 99,s.3303; SS 84 1879

yollamıştır⁴⁰⁶. Buradan hareketle Tongraların bu sırada kesinlikle Dokuz Oğuzların içinde bulunduğunu anlayabiliriz.

716 yılında II.Gök-Türk kaganlığına kaşı başlayan seri isyanlarda Tongraların adı geçmektedir. Kül Tegin, karluklar, Azlar, İzgiller, Dokuz Oğuzlar, Edizler, Oğuzlarla savaşmış, her birinin isyanını teker teker bastırdıktan sonra Tonga Tegin'in cenaze töreni sırasında Tongralardan bir gurup yiğit on eri öldürmüşlerdi⁴⁰⁷.

742 yılında reisleri A-pu-sse on binden fazla çadır ahalisiyle gidip Çin'e teslim oldu. Shuo-fang'da ikamet ettirildiler, Sarı Irmağın güneyindeki topraklar onların ihtiyaçlarını karşılamak üzere verildiği gibi on binlerce top kumaş bağışlandı. Onların yüzünden He-ch'ü'deki topraklar boşaldı. On sene sonra isyan ettiler Bütün kabile boyları nehirden geçirttirilerek çölün kuzeyine döndüler. Arkasından Uygurlar tarafından yıkıldılar ve haklı etrafa dağıldı. A-pu-sse, sonradan Karluklara sığındı. Pei-t'ing özel idarecisi Ch'eng-ch'ien-li onunla konuşup Çin'e teslim olması için ikna etti. Neticede götürüldüğü Çin başkentinde öldürüldü. Aradan zaman geçip An-lu-shan isyan ettiğinde onun askerlerini yağmalayıp kullandı. Unvanı Ye-luo-ho olan birisi onların bir gurubunu başında görülmektedir. Ye-luo-ho konuşması becerikli biri idi⁴⁰⁸.

Tuhsiler:

Tuhsiler, Çigillerin batısında İli Irmağı kıyılarında yaşıyorlardı. Batı sınırları Çu ırmağının ağzına kadar olan bölgeye uzanıyordu. Suyâb, Biglilig, Urkeş, Lâzine ve Ferahiye adlı şehir ve köyleri bulunuyordu.⁴⁰⁹

Karlukların bir alt boyu olarak görülen Tuhsiler, Hududül-alem'de Tuhs, Kaşgarlı ve Mervezî'de Tuhsî şeklinde geçmektedir⁴¹⁰.

Bu devirde Tuhsilere ait olduğu bildirilen Suyâb, Batı Gök-Türkleri ve Türgişlerin de önemli bir merkezi idi. Tuhsiler vaktinde Suyâb'dan yirmi bin süvarî çıktığı bildirilmiştir⁴¹¹. Biglilig adlı köyden ise oranın beyinin Yınal Tigin unvanını taşıdığı, üç bin atlıya kumanda ettiğine dair

⁴⁰⁶ T,8,9

⁴⁰⁷ KT,K,7;BK,D,31

⁴⁰⁸ TT 1080c; HTS 217B,s.6140-41; WHTK 2699a;TPHYC198,s.736

⁴⁰⁹ F.Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s.15-17,75,81,82

⁴¹⁰ Sümer,s.37;Şeşen,28.

⁴¹¹ Hududül-Alem,s.99.

kayıt vardır⁴¹². Daha sonra Tohsılar(Tuhsiler) hakkında bilgi veren Kaşgarlı ise Tohsıların sadece İli Irmağı kıyısındaki Kubaş'ta oturduklarını yazmaktadır. Ona göre en doğru dili Yağmalarla birlikte Tohsılar tarafından konuşulmaktadır. Buna da Hakaniye Türkçesi adı verilmektedir⁴¹³. Kaşgarlıdan sonra kaynaklarda Tohsı ya da Tuhsî adı görülmemektedir.

Türgişler:

Türgişler, Batı Gök-Türk ülkesinde 635 yılını takip eden yıllarda muhtelif siyasî olaylarda yeni boy teşkilatlanmaları sırasında tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Daha sonraki gelişmelerden onların Batı Gök-Türk hanedanından geldiği anlaşılmaktadır. 634 yılında kagan olan İşbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştı.⁴¹⁴ Akabinde beş boya Beş Tuo-lu, diğer beşine ise Nu-shih-pi adları verildi. Beş Tuo-lu, çorluklar halinde tesis edilmiş ve Tokmak(suei-ye)'ın doğusunda oturmuştu. Sağ yani batı gurubu oluşturan Nu-shih-pi'ler ise erkinlikler halinde teşkilatlandırılıp Tokmak'ın batısında ikamet edeceklerdi. Bu teşkilatlanmadan sonra genel olarak ortaya çıkan boylar On Ok (On Boy) adıyla zikredildiler⁴¹⁵.

A-shih-na Ho-lu, 651'den sonra Batı Gök-Türk ülkesinde yeniden hakim olmuş, akabinde merkezini Ming-bulak'a naklederek, 15 sene önce yeni teşkilatlanmayla oluşan Beş Tuo-lu ve Nu-shih-pi boylarını idare altına aldı. İşte bu sırada Beş Tuo-lu boyu arasında ilk defa Türgiş adından bahsedilmektedir. Buna göre Tuo-lu boyu gurubunun içinde Türgiş Ho-lo-shih Çor tarafından idare edilen bir boy vardı ve Ebinor'a dökülen Borotala ırmağı civarında bulunuyordu. Diğer On Ok boyları ise Tuo-lu'lardan Ch'u-mu-k'un Çor, Imıl Irmağı civarında, Hu-lu-wu Chü Çor, Ayar Göl'ün güneyinde, She-she-t'i-tun Çor, Ebinor yakınlarında Shu-ni-shih Ch'u-pan Çor, Yıldız vadisinde oturuyordu. Çu ırmağının batısında yaşıyan Beş Nu-shih-pi boyu ise A-hsi-chie Ch'üe Erkin, Ke-shu Ch'üe Erkin, Pa-sai-kan shao-po Erkin, A-hsi-chie Ni-shu Erkin ve Ke-shu-ch'u-pan Erkin idi⁴¹⁶.

⁴¹² aynı eser

⁴¹³ DLT I,s.32.

⁴¹⁴ CTS 194B,s.5184;HTS 215B,s.6059; Chavannes, *Documents* ..., s.21,24, 47; Salman, *Türgiş*..., s.4 vd. ; Taşagıl, *Gök-Türkler*,II, s.66 vd.

⁴¹⁵ Taşagıl aynı eser, s.67; Chavannes, aynı yer; Liou İ-t'ang, Hsin T'ang Shu T'u-chüe chüan k'ao-chu, PC,sayı 14, s.206,207 vd.

⁴¹⁶ Chavannes, s34,60; Salman,*Türgiş* .. s. 8 ; Taşagıl,*Gök-Türkler*,II,s.71

659 Yılında Batı Gök-Türk ülkesinde A-shih-na Hu-lu'nun uzun süren bağımsızlık mücadelesini kaybetmesinden sonra Çinliler tam anlamıyla Tanrı Dağlarının kuzey ve güneyindeki sahalara hakim olmuşlardı. Bu sırada Ch'u-mu-k'un boyu Fu-yen Askerî valiliği olurken Türgişlerin Suo-ho-mo-he boyu Wen-lu askerî valiliği adına aldı. Yine Türgişlerin A-li-shih boyu Ch'i-shan askerî valiliği adını aldı.⁴¹⁷ Batı Gök-Türklerin siyasî olarak tam anlamıyla tarih sahnesinden kalkmasıyla meydana gelen otorite boşluğunda yavaş yavaş Türgişler ön plana çıkıyordu.

Batı kabileleri (On Ok) gittikçe zayıflıyorlardı. Tuo-lu ve Nu-shih-pi gibi iki ana boy gurubunun insanları dağıldı. Batı Gök-Türk hanedanından gelen A-shih-na She-er ve A-shih-na Pu-chen'in oğulları Yüan-ch'ing ve Börü Şad Çinliler tarafından generallik unvanları ile ödüllendirildiler. Bunlar kendi aralarında kagan olabilmek için mücadele ediyorlardı. 686 yılında kagan tayin edilen Börü Şad Hu-se-lo'ya karşılık Yüan-ch'ing'e işten el çektirilmişti. Börü Şad'ın unvanı Chie-chung-shih-chu Kagan idi.

692 yılında Batı Gök-Türk boyları A-shih-na Suei-tsu adında birini kagan ilân ettiler. Bu hükümdar Tibetlilerle ve Çinli general Wu-wei-tao idarecisi Wang Hsiao-chie ile Ling-ch'üan(soğuk pınar)'da Ta-ling-ku(Büyük tepe vadisi?)'da savaştı ve bozguna uğrattı. Bu arada Tokmak'ın idarecisi Han Ssu-chung Ni-shu Erkin, Gök-Türk Shih-chih-han ve Hu-lu gibileri bozguna uğrattı. Arkasından Tibetlilerin Ni-shu-mei-ssu kalesini işgal etti.

696 yılında II.Gök-Türk Devletini kudretinin zirvesine çıkaran Kapgan Kagan'a karşı Kırgızlar, Çinliler ve Türgişler ittifak yapmışlardı. Kırgızlar, 696-697 kışında mağlup edilerek, devlete bağlandıktan sonra Türgişlerin üzerine büyük bir sefer tertip edildi. Ancak, bu sırada hatunu öldüğü için Kapgan, onun cenaze törenine katılmak üzere geri döndü. Yapılan yeni tayine göre orduya Tonyukuk, İnel Kagan ve Tarduşların şadı Bilge kumanda edecekti. Dolayısıyla Gök-Türk ler Türgiş- On Ok ülkesine doğru büyük bir sefere hazırlanıyorlardı. Ordu Altayları aşip Yarış ovasına ilerledi ve Bolçu'da⁴¹⁸ Türgişleri ağır bir hezimete uğrattı. Önce Altaylarda mevzilenen ordunun kumandanları gerekli savaş planlarını yaptılar. Üç kaçağın geldiği Türgişler, Yarış ovasında toplanmıştı. Türgiş ordusunun sayısının yüz bin civarında olduğu bildirilmektedir. Gök-Türk ordusundan kat kat daha fazla oldukları halde yenildiler. Savaşı Tonyukuk ve İnel idare etmiş, Tarduş Şad'ı Bilge başka bir mevkide mevzilenmişti. Türgişlerin

⁴¹⁷ Bu sırada diğer Türk boyların valiliklere ayrılması konusunda bkz. Taşağıl, *Gök-Türkler*, II, s.75; Hsue Tsung-cheng, aynı eser,s.404-414

⁴¹⁸ Urungu Gölünün güney- batısında Tokoi kasabası

kaganı esir düştüğü gibi yabgu ve şadları öldürülmüştü. Yakalanan elli asker On Ok beylerinin bulunduğu yere gönderilmiş ve halklarının büyük kısmının teslim olmaları sağlanmıştı. Az bir gurup ise batıya doğru kaçmayı başarmıştı. Bundan sonra Gök-Türk ordusu On Ok ordusu ile Demir Kapı'ya kadar yapılan sefere katıldı.⁴¹⁹ Türgiş halkı Bilge tarafından kendi halkı olarak gösterilmiş ve hatalı hareket ettiği için çok ızdırab çektikleri vurgulanmıştır⁴²⁰. Bundan sonra Maveraünnehire kadar(Kengü Tarban) her taraf Gök-Türk hakimiyetine girmiştir⁴²¹.

699 yılında Börü Şad Hu-se-lo batı orduları baş kumandanı olup bu bölgeleri pasifize etmekle görevlendirildi. Aynı sıralarda Wu-chih-le liderliğindeki Türgişler çok kuvvetlenmiş, nihayet Hu-se-le , Çin'den ülkesine geri dönmeye cesaret edememişti. Kendisi Ch'ang-an'da öldüğü gibi yanındaki 60-70 bin kişi Çin'in içlerine nakledilmişti. Oğlu Huai-tao Sağ muhafızları generali tayin edildi.⁴²²

702 yılında A-shih-na Hsien, Sağ cesur muhafızları generali ve Hsing-hsi-wang kaganın yerine On Okları idare etmek ve Çin kontrolünde tutmakla vazifelendirildi. Beşbalık Büyük Valisi de olmuştu. 704 yılında Huai-tao, Meng-ch'ih genel valisi tayin edildi. Bu arada Hsien, Chi-hsi(çölün batısı) özel idarecisi olmuştu. On Ok boylarından Tou-tan isyan etti. Hsien, ona saldırıp bozguna uğratarak, kesik başını Çin sarayına ulaştırdı. Tokmak'ın batısındaki otuz bin kişiden müteşekkil boyları kendine itaat ettirdi ve Çin sarayı tarafından bir mektupla kutlandı. Karluk, Shu-ni ve Hu-wu gibi üç boy da Çin'e itaat ettiler. Bunu üzerine Kapgan Kagan tarafından yağmalandılar, Çin'in Orta Asya'daki tayinli memuru olan A-shih-na Hsien ve Beşbalık genel valisi T'ang Chia-huei ve diğerleri Kapgan'a boynuz gibi saldırdılar. En sonunda Türgişler gizlice sınırlara gelip, Çin sarayına gelmeyi Hsien'den rica ettiler. Ancak, imparator Hsüan-tsung buna müsaade etmedi. Çinli generallerden Wang Huei, onları itaate almak özel memuru tayin edildi. Türgiş valisi Ch'e-pi-shih Çor Su-lu, devlete sadık duk unvanıyla ödüllendirildi. Sonra Türgişler, Po-han(Yaka Arık) ve Ta-shih-ch'eng'(Aksu)ı kuşattılar. Dört garnizonu ele geçirmeye niyetli idiler. Çinli general T'ang Chia-huei ve Kuca genel askeri valisi olarak Üç Kabile Karluklarla ve A-shih-na Hsien'le onlara saldırdılar. İmparator, Türgişleri tamamen sıkı bir kontrol altına almak için plan yapılmasını emredeceği sırada Ying ve Ting isimli vezirler “ Türgişlerle Karlukların savaştıklarını kuzeyin yabancılarının karşılıklı

⁴¹⁹ T,29-43

⁴²⁰ KT,D,18,19;BK,D,16

⁴²¹ KT,D,21;BK,D,18; ayrıca bkz. Klyashtorny, Orhon Abidelerinde Kengü Kavmi Yer Adı,s. 92-96; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*,s.111; R.Giraud,s.45

savaşarak zayıfladıklarını ve Çin'den oraya gidilmesine gerek olmadığını büyük olanın yaralanacağını küçük olanın yıkılacağını her durumun Çin'in menfaatine olduğunu, Wang Huei'in sefere çıkıp onları pasifize etmesine askeri işlerle çözülemeyeceğini" söylediler. A-shih-na Hsien, Suo-ke'nın kuvvetlenmesi üzerine ülkesinde kontrolü kaybetti ve Ch'ang-an'a dönüp orada öldü.

Türgişlerden T'u-huo-hsien yenilince Huai-tao'nın oğlu On Ok Kagan oldu. Kendisine Meng-ch'ih askeri valiliği ve Çin yüksek makamlarından üç tane sulundu. Hanımına Liang-kuo Fu-jen'lık ve Chiao-he Prensesliği tevcih edildi. Hsin, Suei-ye'deki Chü-lang şehrine vardığında Türkiş Baga Tarkan tarafından öldürüldü .Chiao-ho prensesi ve onun oğlu Chung-hsiao perişan olup döndüler. Neticede Batı Gök-Türk varlığı tamamen yok oldu.

Wu-chih-le, Batı Gök-Türklerinde temayüz eden bir başka Türkiş lideri idi. 659'dan sonra Batı Gök-Türk lerinde mevcut iki kagan gidip Çin'in hizmetine girince başsız kalan ülkede Wu-chih-le, önce Hu-se-lo'ya bağılı olarak Baga Tarkan unvanını aldı. Fakat, onun kötü idaresine karşı halkın hoşnutsuzluğu üzerine boylar Wu-chih-le'nın yanında toplanmaya başladı. Neticede Türkişler çok kuvvetlendi. Her birine 7 bin asker verdiği yirmi valilik kurdu Suei-ye'nin kuzey batısında mevzilendi. Arkasından Suei-ye'yi alarak merkezini ortaya taşıdı ve Suei-ye Çayına büyük merkez adını verdi. İli Irmağı kenarındaki Ying-yüe'yi küçük merkez yaptı. Kuzey toprakları Doğu Gök-Türk ülkesine kadar uzanıyor, bütün Soğd'lular ve Beşbalık 'ı kaplıyordu. Kısacası Hu-se-lo'nun idare ettiği Batı Gök-Türk topraklarına hükmediyordu. 699 yılında oğlu Che-nu'yu Çin sarayına gönderdi. O sırada Kapgan kagan idaresindeki II.Gök-Türk Devletine karşı çok zor durumda kalan T'ang hanedanı imparatoriçesi Wu, Türkiş elçisine gayet iyi davranmış ve derin hürmette bulunmuştu. 706 yılında Wu-chih-le'ya Huai-te bölgesi prensliği gibi yüksek bir Çin unvanı sundu. Aynı yılın sonunda Wu-chih-le öldü⁴²³.

Yerine oğlu Suo-ke geçti. Suo-ke daha önce Wen-lu-chou askeri valiliği yapmış ve Çinlilerden Sol cesur muhafızlar generalliği ve bazı asalet unvanları almıştı. Askerlerinin sayısı 3 yüz bine ulaştığında Çinliler On Ok kaganı A-shih-na Huai-tao özel elçi olarak gönderdi ve çin sarayındaki kızlardan dört tane gönderdi. 708 yılında Çin sarayına elçi gönderdiğinde imparator Chung-tsung, sarayın önünde Türkiş elçisini karşıladı. On bin kişiden oluşan iki süvari birliği ile refakat ettirerek huzuruna kabul ettirdi ve olağan üstü ihsanlarda bulundu. Aniden

⁴²² HTS 215B,s.6065; WHTK 2697c.; Hsüe Tsung-cheng,s.629 vd.

⁴²³ Liou İ-t'ang, T'u-chüe K'o-han Shih-hsi-k'ao, PC 7,s.81

kumandanlarından Kül Çor Chung-chie ile arası açılmış askerleri karşılıklı savaşmışlardı. Aralarındaki savaşlardan netice alınamayınca, Suo-ke Çin sarayına Kül Çor Chung-chie'nin suçunu bildirdi ve Çin sarayına girilmesine müsaade etti. Chung-chie, bin altın ile başbakan Tsung Ch'u-k'o ve diğerlerine hediye vererek ve Tibetlilerin saldırtılarak Suo-ke'nin cezalandırılması rapor ettiler. Bundan sonra Chung-chie , Feng Chia-pin ile işbirliği yaparak Suo-ke'ya karşı isyan ettiler. Suo-ke, onları yendi ve Feng Chia-pin'i öldürdü. Ayrıca Suo-ke'nin kardeşi Che-nu, ordularını hareket geçirip Çin sınırlarına akın yaptı. Bu arada An-hsi Büyük Genel Askerî valisi Niou Shih-chiang Huo-jao-ch'eng ile savaştı ve Niou Shih-chiang öldü. Arkasından Çin imparatorundan kendisine karşı düşmanlık yapan Tsung Ch'u-k'o'nun öldürülmesini istedi. Kuo Yüan-chen, imparatoruna doğruyu söyledi. Neticede İmparator gerçeği anlayıp, onun ülkesinin batıda olmasına müsaade etti.

Türgişleri her yönden güçlendiren Suo-ko'nun başı bunun akabinde kardeşi Che-nu ile derde girdi. Che-nu, kendi idare ettiği boyların sayısının azlığı üzerine doğudaki II.Gök-Türk Devleti hükümdarı Kapgan'a itaat etti. Üstelik ona ağabeyine karşı yapılacak bir seferde rehberlik edeceğini bildirdi. Kapgan Kagan, Che-nu'nun teklifini kabul etti. Onu bırakıp yirmi bin askerle Suo-ke'ya hücum etti ve yakaladı. Kagan dönüşte her iki kardeşe "siz ağabey kardeş birlikte idare edemediniz. Nasıl bana sadakatla bağlı kalırsınız?" diyerek ikisini de öldürdü(710).

Kapgan kagan'ın aşırı sert zalimce idaresine karşı patlak veren isyanlara Türğişler de katılmışlardı. 711'de Yine Altay Dağlarını aşarak, İrtiş Irmağını geçerek, Bolçu'da Türğiş ordusunu Bilge ve Kül Tegin kardeşler bastılar. Kaganları orada ölürken, yine halkı Gök-Türk lere teslim oldu. Hatta, Kül Tegin onların içindeki Az valisini kendi eli ile yakalamıştı. Teslim olan Türğiş halkı Tabar da yerleştirildi⁴²⁴. Bundan sonra Gök-Türk ordusu ileri harekate devam etmiş Seyhun boylarına çekilen Kara Türğişler Kül Tegin tarafından mağlup edilmişti⁴²⁵.

Türğişlerin hakim olduğu sahada 715 yılında bir başka bey ortaya çıkıyordu. Ch'e-pi-shih-su-lu adındaki bu bey arta kalan Türğiş kütlelerinin etrafında toplamış ve kendini kagan ilan etmişti. Onun insanları idaresindeki olağan üstü yeteneği sayesinde kendisine bağlananların sayısı hızla arttı ve kısa zamanda iki yüz bin kişiye ulaştı. Batı Ülkelerinin kahramanı(hakimi) oldu. 717 yılında Çin sarayıyla temas kurdu. Çinliler kendisine Sağ Muhafızları Generalliği ve Türğiş Askerî valisi gibi unvanlar verdiler. Arkasından Wang Huei isimli bir elçi Su-lu'ya bazı

⁴²⁴ KT,D,36-38;BK D,27,28

⁴²⁵ KT,D,39-40; L.Bazin, *Calendriers*,s.228 ; Hsüe Tsung-cheng, aynı eser,s.650 vd.

Çin unvanları ve nakış işlemeli bir gömlek ile altın işlemeli bir kemer ve balık şeklinde 7 kese vermekle görevlendirildi. Ertesi yıl Çinliler yine ona İtaatkâr ve Sadık Kagan unvanlarını tevcih etti. İmparator, daha önce Çin'e sığınmış A-shih-na Huai-tao'nun kızı ile Su-lu'yu evlendirdi.

721 yılında Türgiş ordu kumandanlarından birinin adı İslâm kaynaklarında Kür-Sûl (Kül Çor) olarak yazılmıştır⁴²⁶.

Bilge Kagan kızını Türgiş kaganının kızına vermiş, onun kızını kendi oğluna eş olarak almıştı⁴²⁷. 732 yılında tertiplenen Kül Tegin'in cenaze törenine Bilge'nin oğlu(damadı) Türgiş kaganından Makaraç Tamgacı gelmişti⁴²⁸. Ayrıca Bilge Kül Tegin yazıtında yazdırdıklarının On Ok oğullarının(Türgiş) tarafından da görülmesini özellikle istemektedir⁴²⁹.

719 yılında Su-lu Kagan, Tokmak'ı Çinlilerin elinde kurtardı. Aynı yılın sonunda Türgişler genç atları satmak üzere An-hsi'ye girdi. Götüren elçiler Genel Askerî Vali Tu Hsien'in yanında söz konusu prensesin teklifleri iletince Tu Hsien kızarak "A-shih-na kızına bana kuralları öğretme cesareti kim verdi" dedi. Onun elçileri cevap veremedi. Su-lu kızdı. Tibetlilerle gizlice anlaşarak askerleriyle dört garnizonu yağmaladı⁴³⁰. An-hsi'yi kuşattı. Tu Hsien, Çin'e gitti. Chao İ-cheng, aynı kuca'ya genel askeri vali olarak gönderildi. Uzun süre orada kalan yeni vali ilk çıkışı yaptı fakat, yine mağlup oldu. Su-lu insanların hayvanlarına el koydu ve tahıl ambarlarını talan etti. Tu Hsien'in Çin'e geri döndüğünü duyunca geri çekildi.

Bundan sonra Ye-chih-a-pu-ssu isimli bir elçiyi Çin'e göndermişti. Aynı sırada II.Gök-Türk Türk devletinin elçisi de T'ang merkezinde idi. İmparator Hsüan-tsung, Türgişlerin küçük ülke olduğunu ayrıca Gök-Türk lere vassal durumda bulduklarını bu yüzden birinci mevkiye oturamayacaklarını söyledi. Su-lu'nun elçisi dedi ki" eğlence benim için tertip edildi, ikinci sırada oturmam mümkün değil". Sonra doğuda ve batıda iki çadır kuruldu ve Su-lu'nun elçisi batındakinde ikamet edip eğlenebildi.

Su-lu, önceleri adil temiz karakterinden ötürü savaşlarda kazandığı ganimetleri halkına dağıtıyordu. Dolayısıyla herkes ve bütün kabileler memnuniyetlerinden gidip ona itaat ediyorlardı. Neticede güçlerini birleştiriyorlardı. Aynı zamanda Tibetlilerin ve Gök-Türklerin kızı ile evlenmiş, böylece üç devletin kız aynı anda Hatun olmuş, çok sayıda çocuk Yabgu

⁴²⁶ Kafeoğlu,s. 213; Donuk, s.14

⁴²⁷ BK,K,9,10

⁴²⁸ KT, K,13

⁴²⁹ BK,K,15

⁴³⁰ Dört garnizon Kuca, Hoten, Kaşgar, Tokmak kale-şehirleri bu konuda ayrıca bkz. Chavannes,s.114; H.Salman, Çin İmparatorluğunun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askerî Hat(Dört Garnizon), *Bellekten*, 211,1991s.921.

olmuştı. Sonra yıllarında iyice yıpranmış ve yorgun düşmüştü. Bu yüzden ganimetleri halkı arasında adil bir şekilde dağıtamıyordu. Dolayısıyla halkı hoşnutsuz oldu. Ayrıca hastalanmış bir eli felç olup iş göremez olmuştu. Neticede büyük şeflerden Baga Tarkan ve To-mo-chih'nın boyları kuvvetlenip zenginleşti. Ayrıca bu boyların insanları Suo-ko'dan gelenler Sarı kabileler, Su-lu'dan gelenler Kara kabileler diye adlandırılıyorlardı. Kendi aralarında çekememezlik vardı.

Aniden bir gece Baga Tarkan ve Tou-mo-chih Su-lu Kagan'a saldırıp öldürdüler. Tou-mo-chih tekrar Baga Tarkan'a karşı gelip Su-lu'nun oğlu T'u-huo-hsien -ku Çor'u kagan olarak tahta geçirdi. Yeni kagan Suei-ye'de oturmaya başladı. Kara kabilelerin kaganı Er-wei ise Talas kalesinde yerine aldı beraberce Baga Tarkan'a karşı savaştılar .

Çinliler fırsattan istifade derhal devreye girdiler ve imparator, Kai Chia-yün adlı bir devlet adamını Fergana ve Türgişlerin bölgesine gönderdi. Baga Tarkan ile Çinli kumandan, Taşkent hakimi Bagatur Tudun, Keş hakimi Se-chin-t'i birlikte Su-lu'nun oğlu T'u-huo-hsien Kagan'a saldırdılar(739 yılı)⁴³¹. Tokmak'taki bu savaşta Türgiş kaganı ağır bir darbe yedi. Kagan T'u-huo-hsien ve kardeşi Tun Apa Yabgu savaş meydanından kaçtılsa da neticede yakalandılar. Başka bir ordu Kaşgar hakimi ve Fergana hakimi Arslan idaresinde, Talas'a hücum edip Kara Kabile kaganının kardeşi Po-se'yi öldürdüler Ye-chien kalesine girdiler. Burada Su-lu'nun hatununu ve Er-wei'in hatununu yakaladılar ve döndüler. Savaşlarda perişan olan on binlerce insana yiyecek verildiği gibi hepsi Fergana'ya bağlandı. Bütün ülkeler Çin'e tabi olmuşlardı.

Bundan sonra Ch'u-mu-k'un'ların reisi Fu-yen Kül Çor gibi boylar Çin imparatoruna mektup göndererek teşekkür ettiler. 740 yılında esir kagan, Kai Chia-yün tarafından Çin'e götürülmüş ve imparator tarafından idam edilmeyip affedildi. Üstelik kendisine ve kardeşine çeşitli Çin unvanları tevcih edildi.

Bütün entrikaları çevirerek Türgiş devletinin çatırdamasına yol açan Baga Tarkan, kagan olamamıştı. Çinliler A-shih-na Huai-tao'nın oğlu Hsin'i On Ok Kagan'ı tayin ettiler. Buna kızan Baga Tarkan "Su-lu'nun öldürülmesi benim başarım, şimdi Hsin kagan oldu neden?" diyor ve boylarıyla isyana hazırlanıyordu. Bunun üzerine imparator tekrar Kai Chia-yün'ü vaziyeti tetkik etmekle vazifelendirmişti. Baga Tarkan imparatorun gözüne girebilmek için karısını ve çocuklarını, idarecilerini, önde gelen adamlarını yanına alarak gelip Çin imparatoruna bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine halkını idare etmesi emredildi.

⁴³¹ Liou Í-t'ang, aynı eser,s.82; D.Christian, aynı eser,s.262

Birkaç yıl sonra Hsin yeniden kagan tayin edildi ve korunmasına Çinliler tarafından asker gönderilirdi. askerleriyle gönderildi. Ancak, Chü-lang'a varırken Bagatur tarafından öldürüldü. Bagatur kendini kagan ilân etti. Kuca özel idarecisi Fu-meng-ling-ch'a ona saldırıp öldürdü. Büyük sancak Tou-mo-chih Kül Erkin Üç Kabile Yabgu'su oldu.

742 yılında Türgiş boyu Kara Kabile'den İl Etmış Kutlug Bilge kagan oldu. Defalarca Çin'e elçi gönderip vergi sundu. On iki yıl sonra Kara kabile'nin başında Teng-li İ-lo-mi-shih isminde biri kagan oldu. Ona da Çinliler unvan verdiler.

Şine Usu Yazıtına göre 747 yılından önce Üç Karlukları mağlup eden Bayan Çor, onların batıda On Oklar, yani Türgişlere sığınmasına yol açmıştı⁴³². Daha sonra yine Karluk ve Türgişler onun tarafından mağlup edilmişlerdir⁴³³.

756 yılından sonra Türgişler zayıfladı. Sarı ve kara Kabileler kendi kaganlarını tahtlara geçirip karşılıklı savaştılar. Çin'de çok problemler olduğu için idare edilemediler. 759'da Kara Kabile kaganı A-to Pei-lo Çin sarayına adam gönderebildi. 766'dan sonra Karluklar çok kuvvetlendiğinde batıya doğru hareket edip Suei-ye Çayında ikamet ettiler. Her iki kabile de azaldı. Karluklara ve Hu-se-lo'nun geride akalan boyları Uygurlara bağlandı. T'e-p'ang-le Karaşar'da ikamete başladı ve yabguluğunu ilân etti. Geride kalan başka boylar Chin-so Tepesine sığındılar ve iki yüzbin bin kişiye ulaştılar.⁴³⁴

Hoytu Tamır Yazıtlarında da Türgiş adı iki yerde geçmektedir. Her halde Türgişlerin üzerine yapılan seferler anlatılmaktadır⁴³⁵.

Tuba Yazıtının(III) 3. satırında da Türgiş adı zikredilmiştir. Buna göre Türgiş ilinin içinde Ezgene 26 yaşında iken öldürülmüştür⁴³⁶.

702-756 yılları arasında Türgişlerin batı sınırı Sır Derya'ya kadar uzanmıştır⁴³⁷.

Türgişler hakkında Tibet kaynakları da bilgi vermektedir⁴³⁸

Türkmenler:

Eserini 985'te yazan El-Mukaddesî'de Oğuz ve Karluklardan tamamen ayrı bir Türkmen gurubundan söz edilmektedir. Buna göre İsficâb ile Balasagun arasında yaşıyorlardı. İsficâb'ın

⁴³² Şine Usu,K,11

⁴³³ Şine Usu,G,5

⁴³⁴ HTS 215B, s.6066-6069

⁴³⁵ Hoytu Tamır, III,2, IV,3

⁴³⁶ Tuba ,III,3

⁴³⁷ S:G:Klyaştorny, *Drevnetyurksie Runičeskie pamyatniki kak istočnik po istorii sredney Azii*, Moskova 1964,s.139-140; E.Smagulov, F.Grigorev, A. İtenov, *Oçerki srednevekoğ Turkestana*, Almatı, 1999,s.8

doğusundaki Berûket ve Bulaç adlı kasabalar Türkmenlere karşı uçşehirleridir. Aynı müellife göre Türkmenler korkularından Müslüman olmuşlardı ve melikleri İsficâb hakimine hediyeler gönderiyorlardı⁴³⁹. Sayılarının az önemsiz olduğu görülüyor.

Türkmen meliki ordu adlı kasabada oturuyordu. Kaşgarlıda Ordu şehri hakkında bilgi verip onun Balasagun yakınında olduğunu söylemektedir⁴⁴⁰. İbn Hurdadbih'deki konaklarla ilgili listede Ordu şehri 13. Konak olarak geçmektedir. 15. Konak Suyab, 16. Konak Barshan'dır. Medinetü Hakanı Türgişi (Türgiş Hakanının şehri) olarak da gösterilmiştir⁴⁴¹.

Wei-ho'lar:

Tola ırmağının kuzeyinde P'u-ku, T'ung-lo, Wei-ho, Pa-ye-ku ve Fu-lo'lar vardır. Bunlar bir erkinde birleşmişlerdir⁴⁴². Bu boy Uygurların atası olup, onların tarihte ilk defa zikredilmeleridir.

Wu-ku'lar:

Töles boyları listesinde adları gösterilen Wu-ku'lar, Hami'nin batısında Yen-ch'i(Karaşar)'nin kuzeyinde Pai-shan'ın eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu ve diğerleri yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabilirler⁴⁴³.

Yağmalar:

İlk defa Kaşgar ile kuzeyindeki Narın Irmağı arasındaki bölgede yaşadıkları sırada tarih sahnesinde görünen Yağmalar, kalabalık bir topluluk olarak nitelendirilmiştir. Bin yedi yüz oymakları olduğu dahi bildirilmiştir. Doğusunda Dokuz Oğuz ülkesi, güneyinde Kuça nehrine karışan Huland nehri ve batısında Karluk sınırları bulunurdu. Silahları mükemmel idi ve güçlü savaşçı insanlar şeklinde tanınıyorlardı. Hükümdarları Toquz Guz(Dokuz Oğuz) oğullarından idi. Kaşgar ile birlikte Artuç ve Hirgilî adlı köyleri bulunuyordu⁴⁴⁴.

⁴³⁸ G.Uray, "The Old Tibetan Sources of History of Central Asia up to 751 A:D: A survey," *Proglemena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*, Budapest 1979,s.275-303

⁴³⁹ Sümer,s.39

⁴⁴⁰ DLT,I,s.124

⁴⁴¹ İbn Hurdadbih'ten naklen F.Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*,s.72-75

⁴⁴² PS 99, aynı yer; SS 84,s.1879

⁴⁴³ PS 99, aynı yer; SS84, aynı yer

⁴⁴⁴ *Hududül-Alem*,s.95; Sümer,s.38; Şeşen, 63

Yağmalar, bağlı oldukları Toquz Guzlardan kaçıp Karluklara sığındılar. Fakat, Karluklar onlara yardım konusunda bir şey yapamadı⁴⁴⁵.

Uygurlara ait Taryat Terhin kitabesinde Yağmalar bir topluluk adı olarak gösterilmektedir⁴⁴⁶. Bu kitabede (753-756 arasında dikildiği tahmin edilmektedir), Uygur hükümdarı Bayan Çor'un kumandanı Bilge Kutlug tarkan Sengün sefere katılmıştır. Yağmalar, Lumçişi ile birlikte Uygurlara bağlanmıştır Mücmelüt-tevarih'te ise yağmaların hükümdarlarına Buğra Han denildiği kaydedilmiştir⁴⁴⁷.

Kaşgarlı Mahmud ise Türklerden bir topluluk olarak gösterdiği Yağmaları Kara Yağma şeklinde yazmıştır⁴⁴⁸. Başka bir yerde Tohsırlarla Yağmaların dillerinin en doğru türkçe olduğundan bahsetmiştir⁴⁴⁹. Karahanlıların kurucularının Yağlar olduğu belirtilmiştir (Kara Yağma- Kara Han)⁴⁵⁰.

Yü-ni-hu:

Töles boylarından olan Yü-ni-hu'lar, Hami'nin batısında Yen-ch'i(Karaşar)'nin kuzeyinde Pai-shan'ın eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih'larla birlikte yaşıyorlardı. Yü-ni-hu ve diğerleri yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabilirlerdi⁴⁵¹.

Ye-shih'lar:

Töles boylarından olan Ye-shih'lar, Hami'nin batısında Yen-ch'i(Karaşar)'nin kuzeyinde Pai-shan'ın eteklerinde Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku'larla birlikte yaşıyorlardı. Ye-shih'lar diğerleri ile birlikte yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabilirlerdi⁴⁵².

Yü-che'lar:

Haklarında fazla bilgi olmayan Yü-che'ların, toprakları büyük değildi. Gelenekleri Bayırkı'lara benziyordu. Az at ve koyuna sahip olup bölgelerinde çok samur ve fare vardı⁴⁵³.

⁴⁴⁵ Gerdizî' s.260'tan, Sümer,s.38

⁴⁴⁶ T.Tekin, aynı makale,s.807-811; S.G.Klyastorny, Doğu Türkistan ve Ordubalık Kaganları,(terc. B.Atsız), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 103,1996,s.15,16

⁴⁴⁷ Sümer, s.38

⁴⁴⁸ DLT,III,s.34

⁴⁴⁹ DLT,I,s.30

⁴⁵⁰ Sümer,s.38

⁴⁵¹ PS 99 aynı yer; SS 84 aynı yer

⁴⁵² PS 99 aynı yer; SS 84 aynı yer

⁴⁵³ HTS 217B,s.6146; TT 1081b; WHTK 2699c.